БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың политилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдын август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 244 (15217) ◆ 1993 чылдың декабрь 25, суббота ◆ Солунга ат салган шагы 22.15. ⇕ Садар өртээ 80 рубль.

ДЫШТАНЫЛТА ХҮНҮН ШИЛЧИДЕР ДУГАЙЫНДА

МОСКВА. (РосИТА—СЧТА-ның корр.). Хамаатыларның дыштанылгазына таарымчалыг байдалдарны тургузар болгаш ажыл шагын долу ажыглаар соруулга-биле Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлели —Чазаа: «дыштанылга хүнүн 1994 чылдың январь 4 вторниктен 1993 чылдың декабрь 31, пятницаже шилчидер» деп доктаатка.

Оон-биле кады федералдыг күүсекчи эрге-чагырганың төп органнарынга Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи эрге-чагыргаларының органнарынга, күш-ажылчы, материалдыг болгаш сан-хөө курлавырлар-биле хандыртынган бүдүрүлгелериниң удуртукчуларынга эргежок чугула таварылгада «Россия Федерациязының күш-ажыл дугайында» Хоойлулар чыындызының 63 болгаш 64 үүлдериниде көрдүнген чурум болгаш негелделер ёзугаар 1993 чылдың декабрь 31-де ажылды организастап чорударын РФ-тиң Чазааның доктаалында чугаалап турар.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

ПРЕЗИДЕНТ БИИ-ХЕМГЕ ЧОРААН

Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Дизижикович Ооржак база Көдээ ажылагый яамызының сайыды Самойлов Хиликоолович Монгуш олар бурунгу хүн Бии-Хем кожуунда «Сесерлиг» совхозтуң хойжуларынга болгаш «Бии-Хем» совхозтуң Сушь сүт-бараан фермазынга чораан.

Кыштаглаашкынның чоруп турар байдалын көрүп, танылып, ол ажыл-агыйларның удуртукчулары болгаш тускай эртемниглери-биле ажыл-агыйжы чугааны олар кылган. Оон дугайында үүл солуунун дараазында номерингe үнер.

«Шынның» корр.

ХИРЕ-ШАА-БИЛЕ ДУЗА

«Ак-Туруг» совхозтуң улуг зоотехнизи Маадыр Данзын, бичии садыг эргелекчизи Вера Дорта олар малчын коданнарга чугула хереглелдин бараааннарын садып чораааннар.

Ye чеже-даа берге болза, совхозтуң удуртулгазы мал ажылдыларга барып, хире-шаа-биле дузалап турарынга малчыннар өөрүп, холу дынзыг ажыллап турарлар.

Амгы үеде хой оолдаашкыны совхозта кидин түлүк. Малчыннар 1993 чылда төрүүр чүс баш хойга онааштыр 80 хураганны камгалап алганын багай эвес көргүзүг деп санаар. Четпес үүл болза, кыштаглар каранғы, электри чагылары хатка барып ушкулаан.

Кызыл-оол КОМБУ.
Ак-Туруг суур.

ХОЙ ООЛДАП ЭГЕЛЭЭН

Бо чылын Сүт-Хөл кожуунуң девискээринде хар улуг чагган.

«Ак-Даш» совхозтуң Шат, Өлең хойжу бөгөдаларында малчыннар кышка баш үдүр ыяк белеткеннген. Сиген-ширбиниң четчири-биле барындан байдал эки.

Кожуунуң 4 сүт-бараан фермаларында инектер төрүп эгелээн. Ол ышкаш «Ак-Даш», «Алдан-Маадыр», «Сүт-Хөл» ажыл-агый бүдүрүлгелериниде хой оолдаашкыны онча-менди, чидириг чок болуп турар.

АГЛААРЫ-БИЛЕ

Тожуда бо чылын хар чуга болган. Ынчангаш мал, иви чер оттап турар. Кожуунуң сүт-бараан фермаларында инек оолдап эгелээн.

Кожуунуң ажыл-агыйларында кыштаглаашкын үеринде берге байдал кыварчаар материалдарның төнүп бар чыдары. Оны садып алыр дээрге акша-төгерик ажыл-агыйларда чок. Сиген-ширбиниң амдыызында четчир. Ынчалза-даа Тожуда бөрү көвүдээн. Олар иви малды бо-ла өлүрүп чиген боор. Оон чылдагаанындан чыл эгезинден бээр адырга бөрүге өлүрткен малдың саны 605 чедип турар. Кожуун, суму чаңыргалары бөрү өлүрген кижиге бир ивини бээр деп шиитпирлээн. Ивижилер бөрү аглары-биле бөлүү-биле уруп кен.

Тожу кожуунуң малчыннарының амдыралында берге байдалдарның бирээзи шалын акша албайн турары болуп турар.

МАКТАНЧЫГ

Улуг-Хем кожуунуң «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң малчыннары Очур биле Фаина Самданнар бо чылын төрүүр чүс хойдан 137 хураганны камгалап алган.

Мурнакчы малчыннарның кыштаа Шыраа деп черде турар. Чүрттаалга бажыңын, хой хураган кажааларын чайын-на бурун септеп, чылыглаптаалган. Хүүда 30 тонна сигенни белеткээш, кыштаанда дужүрген. Оларын хөмүрү, ыяжы четчир. Бо чылгы эки көргүзүлгени дээш малчын өг-бүле «ГАЗ-53» маркалыг чүк машинаның шаннаалга чартык өртектеп, өлүрүп, ооруп, ооруп-биле садып алган.

Малчын Очур Самданның кыштаанда бо хүннерде төрүүр 370 хой бар. Хойларның баштайгы оолдаашкыны онча-менди. Өг-бүле келир чылын база төрүүр чүс хойдан 100 ажыг хураганны алыр деп сорулгазын амыдырал-биле бодаандыраа дээш эрестиг ажылдап турары мактанчыг.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ДУЗА ХЕРЕК

Бистин ада-иевис — Кончуй-оол Чамыянович Сюн биле Дүктүг-кыс Дамбаевна Монгуш олар мал малдаан, 30 чыл чедип турар.

Бо хүннерде олар Ханды кожуунда «Шаңган» совхозта малчыннап турар. Оларның кайызы-даа пенсиядa, ынчалзажок Кызыл-Хая деп кыштагда хураганнар кадарын одуурлаар. Эрткен чылын кузун хоюн хүлээдипкеш, хуу малы-биле кыштааннар. Бо чылын совхозтуң дилээ-биле хураганнар хүлээп алганы ол. Кышка 20 тонна ажыт сигенни белеткеп алганнар, кызып ажыллаар бодаалыг мындыг улус. Оларның дугайын солунга бижип берген. Чүрттаалга бажыңынын сонгазын үштүп, шалазын тудуп аппарган. Багай кыоган улуста, оны шиитпирлээн, кыдыр-биле ажыл-агыйлар, ажыл-агыйлар, ажыл-агыйлар,

ШЕВЕРЛЕР

* * *

Сүт-Хөлдүн Бора-Тайга суурда ховар мергежилдиг, шевер дээн ажыл-ишчилер хөй. Николай Кончукович Ондар—шевер тудугжу. Суурнуң бажыңнарының хөй кезиин ол тудушкан. Чайлыг үелериңде чылыг идиктер дааразар, аргамчы, чүген, шанакдаа кылыр.

Ол бажыңында далган тыртпырар дээрбеки бир янзы кылдыр чогаадып алган. Аная бөдүүн дээрбеден оон бүдүрүкчүлүү каш катап улуг Согаашты, баланы база ол чазап кылыр. Оон кылган аянныг шүргүүлде аптаралары малчыннар, чаа өгленгеннер ап турар.

Николай Кончуковичиниң ургуларының иези Дадар Ондар хеп дааразарынга, аргыттынарынга улуг сонуургалдыг. Ургулары, оолдары хеп быжарынга, дааразарынга мергежээн, ыяштан чазаныларынга база сундулуг.

Ол суурнуң шеверлеринге Сарыглар Коштугбайның өгбүлези база хамааржыр. Сарыглар Шагдырович бажыңының чанында мастерскаяны дерип алган. Алгы-кезиг аймаан эттээр, уушталдырар черии ол Николай Кончуковичиниң киржилгези-биле чогаатканы. Өгнүң херээжен ээзи Сарыглар Дургун даараныр, шевер дээн мастер.

Бо шевер ишчилердиг өгбүле «Сүмбер-Уула» колхозтуң шөлдерии суттарып болбаазырадырынга чээрби ажыг чылда киржип келген. Боттарынга бир аңгы тараа шөлүн алгаш, ону болбаазыраткаш, оон бедик дүжүттү ап турарлар. Эрткен чайын олардың тараан тараазы база чаагай болган.

Бора-Тайганың уран-шевер мастерлериниң чүгле чамдыызын безин чугаалаарга мындыг-дыр.

ЧУРУКТА: (солагай талдан) Николай Ондар. Сарыглар Коштугбай оларның алгы эттээр дерилгени чогааткаш, ону тургузуп, быжыглап турган үези.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тыртпырган чуруу.

* * *

СОРУЛГА — БЕЛЕТКЭЭРИ

Тыва Республиканың ча адар талазы-биле шилиндек командазы сөөлгү элээн каш чылдар улаштыр чүгле Россия маргылдааларынга эвес, а харын-даа делегей чергелиг мөөрейлерге бедик түңнелдиг болуп турар деп чүвени эки билирлер. Тыва ча адыкчыларының аразындан үш кижи — делегей чергелиг спорт мастери Елена Тутатчикова, спорт мастерлери Шолбан Дажы, Топтоева — Россияның шилиндек кол командазының кежигүннери. А спорт мастерлери Игорь Чамзо, Ондур болгаш Александр Чадамба чурттуң кол командазынче кандидаттар болуп турар. Бо болгаш оондаа өске спортчуларың, оларның тренер-башкыларының шудургу ажылдап турарыныы түңнелиңде бистиң Тываныс Россия иштинде ча адар талазы-биле эң шыырак республикаларның санында кирген.

Бо бедик түңнелдер бистиң республикада тыва национал ча адарынга үндезилеттинген, амгы үениң спортчу чедишкиннериңе даянган бедик мергежилдиг спортчулар белеткеп турар ча адар талазы-биле быжыг туруштуг школаның барын бадыткап турар.

Чоокта чаа Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак республиканың шылгарацгай спортчуларын болгаш мурнакчы тренерлерин хүлээп алган. Ол ужуражылага Президент Тываның чаа Конституциязында кижи дугайында сагыш салышкын бирги черде туруп турар, а көскү талантылыг болгаш бедик күш-ажылчы түңнелдерлиг улустар күрүненің камгалалынга болгаш кичээнгейниге турар ужурлуг деп чүвени быжыы-биле бадыткаан.

Республиканың улуг тренери В. М. Намчыл-оолдун санаа турары-биле алырга, республикада ча адар талазы-биле эң берге айтырыг — спортчуларны эки шынарлыг ча, согунар-биле чепсегээри. Курспорткомитеттиг ону садып алыр хөреңгизи чедишпес болганындан Чазактың бо талазы-биле деткимче бээр дээнинге өөрүвес аргавыс чок. Спортчуларның болгаш тренерлерниң мурнунда сорулга бедик — ол болза Чаа чылда Тываның төөгүзүнде бир дугаар Олимпий оюнларының киржикчизин белеткээри.

Каадыр-оол БИИЛДЕЙ.
ТР-ниң Спорткүркомунун ажылдакчызы.

Кызыл кожуунуң төвү Каа-Хем суурда «Мир» Культура бажыңында план ёзугаар дөртен-бежен чылдарның ырларына тураскаатган «Магаданчыг кежээ», районнуң культура ажылдакчызы Опал Шулуунуң уран үүлге ажылдап өгелээнинден бээр 50 чыл оюнга тураскаатган «Кырым сынар, кырываан мен, кыңгырт кылдыр бадырар мен», Тыва Республиканың Культуразының алдарлыг ажылдакчызы, бот-тывынгыр композитор Солаан Кыргысович Базыр-оолдуң чогаадыкчы ажыл-ижинге тураскаатган «Күскү сесерликке» деп темалыг база чогаадыкчы кежээлерни чон улуг сонуургал, таалал-биле көрген. Сөөлгү чогаадыкчы кежээнин эрткенин республиканың культура ажылдакчыларынга өөредиг, үлегер болур боор деп идегел-биле номчукчуларга таныштырыксадым.

ОРКЕСТРНИҢ ҮДЕЛГЕЗИ-БИЛЕ

Культура бажыңының олуттарын көрүкчүлер чаңгыс-даа хос олут чок кылдыр долдур ээлекен. «Күскү сесерликке» деп темалыг чогаадыкчы кежээниң өгелээнин чарлаптарга, симфониктиг оркестрге үдеткен күштүг аялга залга таалаңчыы-биле куттулган. Бот-тывынгыр композитор С. К. Базыр-оолдуң аялгалары көрүкчүлериңе, кичээнгейин дораанна хаара тутту. Чогаадыкчы кежээниң бирги кезээнде М. Өлчей-оолдуң сөзүнге «Чаа-Хөлдүң айдынында» деп ырыны Тыва филармонияның артизи С. Кара-оол, В. Серел-оолдуң «Уттундурбас час» деп ырызын Тыва республиканың алдарлыг артизи В. Норбунун, кожуунуң бот-тывынгыр артизи Э. Нымырның «Тыва кызын» эки ырлаының көрүкчүлер үнелээн. «Улуг-Хемниң эринде» деп вальсты республиканың Культура яамызының симфониктиг оркестри күүседирге, күүлүг Улуг-Хемниң серии салгынга үдеткен чалгылары каракка чуруттуна бээр...

УЖУРАЖЫЛГА-КОНЦЕРТ

Симфониктиг оркестриң ойнааны күштүг аялга чоорту оожургап ойнап турда, кежээниң «буруулуг» кижизи, республикада ады-сураа алгаан бот-тывынгыр композитор Солаан Кыргысович Базыр-оол сценаже үүнүп келди. Кежээниң башкарыкчыларының бирээзи С. Сурунгурнуң талантылыг композиторувустун дугайында хөй эвес чүве чугаалап чорүй, Солаан Кыргысович-биле ажык беседа-интервьюже шилчээни бир онзагай, көрүкчүлерге-даа таарышкан:

— Баштайгы чогаатканы ырыңар дугайында сонуургадыр көрүңерем?

— 1955 чылда чүве. Кызылдың педучилищеге өөренип турган өөрүм Кысыгбай Доржу (ам чок апарган). Экер-оол Кечил-оол суглар дазылгазынче чалазинар. Чугаа-соот, оюн-баштак төөгөн эвес «Тываның композиторлары колдуу-ла Бай-Тайгадан боор чүве, оол, а сен база кончуг-ла болгай сен...» — деп бо-ла болгай. Шынар-ла, ол-ла чылын Ю. Кюнзегештин сөзүнге «Черёмуха» деп орус сөске аялга чогааткан мен.

— «Күскү сесерликке» деп суратжы берген чугаалынар кажан, кэнчаар бижиттиңера ажылдакчыларының композиторну үнелээн сөстери, сактышкынары, күүселдери кижиниң сагыш-сеткилинге «чымырт» кылдыр дээптерин эскердим, көрүкчүлер база улуг үнеледи. Ылаңгыя бичемчилер Солаан Кыргысовичиниң «Арыкчыгажының» аялгазынга боттарының чогаатканы сөстериңге. «Туран дугайында» гимнизин» күүсеткени черле тывызык, хөглүг болган.

Б. Чүльдүм-Сүрүн, бот-тывынгыр композитор:

— Солаан Кыргысович-биле бичиимден-не таныштывыс, хөйну кады кылып чордувус. Даңны атсы удувайн-даа баар турдувус-ла, орта назын халыыны улуг салдарлыг чораанын миниир апаар. Оюн-баштак чокта амыдырал чок. Кижи чурттаанда кыстар-биле ылыңнаар-даа...

Композиторнуң чоок төрели, РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы **С. Дүкежек:**

— Угбамның бо оглу черле хөгжүмге салымныг чораанын ол бичии турда-ла эскердим. Дошпулуурга холдары четпейн баарга, буду-биле быжыглап базып алгаш, ойнап база турган болгай.

С. Базыр-оол:

— 1965 чылда Кара-Хаак суурга музыка школазынга ажылдап тура, ам бо өөм иштиби-биле таныштым. Оон-на салдары ыйнаан, ынчан «Тапсы хемге селгүүстээли» деп ырының аялгазы «төрүттүнген» чүве... Хоочун культура ажылдакчылары Б. Кенеш, И. Мохов, олар «музыкага бисти хандыкшыткан башкывыс» деп, Солаан Кыргысовичиге улуг үнелелди берип, «төрүмелиңден талантылыг бот-тывынгыр композиторувус» деп аңаа улуг чоргааралды илереткенер.

КЕЖЭЭНИҢ ТӨНМЕСТЭЭНИ

Чогаадыкчы кежээниң төнчүзү улам күштелин, көрүкчүлериңе улуг үнелелин болдурган. Онзагай чүве чүл дээрге оон национал утка-шынары —хомусчуларын, баян-хөгжүм, оркестр үделгелери-биле чарыштыр ийи-чаңгыстың ырлары-даа, сцена долдур турупкаш, будун ансамбль-даа улаштыр-улаштыр шуушту. Ылаңгыя Анатолий Монгуштуң сөзүнге С. Базыр-оолдуң чогаатканы «Далай-Лама чаңыын утпаал» база «Курай-курай» деп хөйнүң ырларын черле тургузуп кылганы, күүсеткеми бир янзы болган. Тыва улустун уттундуруп бар чыткан эки чаңчылдарын эгидип, кижизидилгеге салдарлыг кылдыр ажылдап кылганынга тывынгыр чорук, хөй күш үнгени билдингир.

Бот-тывынгыр композиторувустуң «Күскү сесерликин» сценада артистер өгелээргe, залдан көрүкчүлер оларны деткип ырлажы берген. Шынап-ла таалаңчыг, сүрүг-ле болду. Ынчан Солаан Кыргысович туттунуп шыдавайн, өөрүшкүнүн, чоргаараалдың карак чаштарын төктү-даа.

Элдеп чүве, чогаадыкчы кежээниң төнгенин чарлаптарга-даа көрүкчүлер чаңар хөңну чок, байыр чедирилгелери, сүйбелек бээрн уламчылап турып берген. «Буруулуг» композиторувусту сценадан дүжүрбестээн. Культураның хоочуннарының бирээзи, библиотека ажылдакчызы Г. Бессмертныхтың соонда Солаан Кыргысовичиниң төрелдериниң өмүнээзинден башкы У. Ч. Аракчаа кончуг чылыг сөстерни чугаалаан соонда, төрелдер композиторнуң оглу Мергенге тураскаадып «Өпей ырын» күүсеткен. Улаштыр радио, телевидение черлериндеи төлээлер, республиканың хөгжүм-шин театрындан база чоок төрелдери, «Көк-Тей» совхозтуң директору дээш шупту тос кижи кежээниң төнгенин чарлаан соонда безин сагыш-сеткилин илередип, боттарының сүй-белээн туткан. Эң сөөлүнде «Күскү сесерликти» ам мырыңай бүгү көрүкчүлер калбаа-биле тыва болгаш орус дылларга мага хандыр ырлашкан. Солун кежээдеи чарылбастап пат болганнар.

ТҮҢНЕЛ ОРНУНГА

Чогаадыкчы кежээ черле солун эрткен. «Театр оон тон аскыыштарындан өгелээр» дижир болгай бис. Мен бодаарымга реклама-чарлаллан өгелээр хире болду. Чарлалдарны бо таварылгада аңгы-аңгы черге чаштыр кылган. Сценаның казталгазының дугайында үстүнде бир көрүкчү үнелелди берди. Немеп каар чүве — күскү сесерликтиг арыгның кедээзинде «Күскү сесерликке» деп ырының ноталарын Владимир Ховалыгның кылганы база бир онзагай. Чарлакчылар Светлана Сурунгу, Екатерина Хертек орус, тыва дылларга билдилиг ажылдааннар.

Ниитизи-биле ол кежээни кыска үеде белеткенгеи-даа болза, кожуунуң «Мир» культура бажыңының, төп библиотеканың ажылдакчыларының, кежээниң уран үүл удуртукчузу В. Серениң болгаш өскелериниң-даа кызыманкай, чогаадыкчы ажылын демдеглевес аргажок. Кежээге бичии уругларга хөгжүмнүг викторинаны база эрттирип четтиккени, үүлүг-биче бот-тывынгыр артистериң хөй киришкени эки. Бо кежээге суурнуң, кожуунларның, Кызыл хоорайның безин көрүкчүлери, эртемденнер, хөгжүмге ынактар дээш, янзы-бүрү аймак-сөөк кижилериниң келгени — Солаан Кыргысовичиниң чоңда улуг хүндүткелиниң, аллар-адының херечизи.

Композиторнуң ырларын чыыр бижээн пленканы радио черинің ажылдакчыларының Солаан Кыргысовичиге белекке бергени, Тыва телевиденениң алдын фондузунче бо чогаадыкчы кежээн киир бижээнин дыннадыога, көрүкчүлер оны улуг өөрүшкү, чоргаарал-биле хүлээп алган. Композиторнуң аялгаларының чыындызын ам база белеткеп үндүреринің үези келгенин көрүкчү Г. Бессмертных чөптүг айткан. Бо мышкаш темалыг база чогаадыкчы кежээлер кожуунар, суурлар бүрүзүнге эдектеле болуннам!

Чапай СОТПА.

Чогаадыкчы кежээ

КҮСКҮ СЕСЕРЛИККЕ

С. Базыр-оол:

— Шынап-ла, бис Базыр-оолдар үш кижи чордувус ийин, а бо эжим мээн караам, кулаам-даа болуп чорду. Чажырбас мен, кыс кижи болган болза, та канчаар дуурайлаар түрдум ыйнаан...

Анна Анакаевна, башкы:

— Баштарында ам «ак хар» дүжүп эгелээн бо хүндүлүг композиторувусту мен Чаа-Хөлге 6 класска башкылап турдум. Бургандан чаяаттынган талантылыг оол деп ынчан-на билген мен: хыналда ажылдар кылдыраргa, кымны-даа мурнай бодап алыр, орус болгаш немец дылдарга тыва дылы-биле дөмей чугаалаар түрду. Баянга оолдарны күселдиг-биле өөредир чаңчылдыг. 7 класс дооскан соонда, караа көрбестериң школазын база Курскиге музыка училищезин чедишкиниг дооскан. Адаиези кончуг ажылчын, бөдүүн сеткилдиг улус чүве, ажылөлүнүң кижизидилгезиге база эки салдарлыглар.

Н. Тыртык-Кара, хоочун башкы:

— Чогаадыкчы кежээни эки организастааны өөрүнчүг-дүр. Сценаны күскү сесерлик кылдыр дерип-каастаанын көргеш, чоок төрел-дүңмамның төрүттүгнеи чери болур Чиңге дораан карамга чуруттунду. Үрбүн-Кашпалга Тываның база бир талантылыг оолдарының бирээзи дүңмамның төрүттүгениге канчаан чоргаарланмас боор! Ол кеңгче бичиизиде-ле дөрт харлыг турган, быжаанчыга ойнап өгелээнин сактыр-дыр мен.

С. Пюрбюнүн сөзүнге «Өшпес одум» деп ырыны кежээниң «буруулуг» кижизи, оон кадалелди берип, «төрүмелиңден талантылыг бот-тывынгыр композиторувус» деп аңаа улуг чоргааралды илереткенер.

КЕЖЭЭНИҢ ТӨНМЕСТЭЭНИ

Чогаадыкчы кежээниң төнчүзү улам күштелин, көрүкчүлериңе улуг үнелелин болдурган. Онзагай чүве чүл дээрге оон национал утка-шынары —хомусчуларын, баян-хөгжүм, оркестр үделгелери-биле чарыштыр ийи-чаңгыстың ырлары-даа, сцена долдур турупкаш, будун ансамбль-даа улаштыр-улаштыр шуушту. Ылаңгыя Анатолий Монгуштуң сөзүнге С. Базыр-оолдуң чогаатканы «Далай-Лама чаңыын утпаал» база «Курай-курай» деп хөйнүң ырларын черле тургузуп кылганы, күүсеткеми бир янзы болган. Тыва улустун уттундуруп бар чыткан эки чаңчылдарын эгидип, кижизидилгеге салдарлыг кылдыр ажылдап кылганынга тывынгыр чорук, хөй күш үнгени билдингир.

Бот-тывынгыр композиторувустуң «Күскү сесерликин» сценада артистер өгелээргe, залдан көрүкчүлер оларны деткип ырлажы берген. Шынап-ла таалаңчыг, сүрүг-ле болду. Ынчан Солаан Кыргысович туттунуп шыдавайн, өөрүшкүнүн, чоргааралдың карак чаштарын төктү-даа.

Элдеп чүве, чогаадыкчы кежээниң төнгенин чарлаптарга-даа көрүкчүлер чаңар хөңну чок, байыр чедирилгелери, сүйбелек бээрн уламчылап турып берген. «Буруулуг» композиторувусту сценадан дүжүрбестээн. Культураның хоочуннарының бирээзи, библиотека ажылдакчызы Г. Бессмертныхтың соонда Солаан Кыргысовичиниң төрелдериниң өмүнээзинден башкы У. Ч. Аракчаа кончуг чылыг сөстерни чугаалаан соонда, төрелдер композиторнуң оглу Мергенге тураскаадып «Өпей ырын» күүсеткен. Улаштыр радио, телевидение черлериндеи төлээлер, республиканың хөгжүм-шин театрындан база чоок төрелдери, «Көк-Тей» совхозтуң директору дээш шупту тос кижи кежээниң төнгенин чарлаан соонда безин сагыш-сеткилин илередип, боттарының сүй-белээн туткан. Эң сөөлүнде «Күскү сесерликти» ам мырыңай бүгү көрүкчүлер калбаа-биле тыва болгаш орус дылларга мага хандыр ырлашкан. Солун кежээдеи чарылбастап пат болганнар.

ТҮҢНЕЛ ОРНУНГА

Чогаадыкчы кежээ черле солун эрткен. «Театр оон тон аскыыштарындан өгелээр» дижир болгай бис. Мен бодаарымга реклама-чарлаллан өгелээр хире болду. Чарлалдарны бо таварылгада аңгы-аңгы черге чаштыр кылган. Сценаның казталгазының дугайында үстүнде бир көрүкчү үнелелди берди. Немеп каар чүве — күскү сесерликтиг арыгның кедээзинде «Күскү сесерликке» деп ырының ноталарын Владимир Ховалыгның кылганы база бир онзагай. Чарлакчылар Светлана Сурунгу, Екатерина Хертек орус, тыва дылларга билдилиг ажылдааннар.

Ниитизи-биле ол кежээни кыска үеде белеткенгеи-даа болза, кожуунуң «Мир» культура бажыңының, төп библиотеканың ажылдакчыларының, кежээниң уран үүл удуртукчузу В. Серениң болгаш өскелериниң-даа кызыманкай, чогаадыкчы ажылын демдеглевес аргажок. Кежээге бичии уругларга хөгжүмнүг викторинаны база эрттирип четтиккени, үүлүг-биче бот-тывынгыр артистериң хөй киришкени эки. Бо кежээге суурнуң, кожуунларның, Кызыл хоорайның безин көрүкчүлери, эртемденнер, хөгжүмге ынактар дээш, янзы-бүрү аймак-сөөк кижилериниң келгени — Солаан Кыргысовичиниң чоңда улуг хүндүткелиниң, аллар-адының херечизи.

Композиторнуң ырларын чыыр бижээн пленканы радио черинің ажылдакчыларының Солаан Кыргысовичиге белекке бергени, Тыва телевиденениң алдын фондузунче бо чогаадыкчы кежээн киир бижээнин дыннадыога, көрүкчүлер оны улуг өөрүшкү, чоргаарал-биле хүлээп алган. Композиторнуң аялгаларының чыындызын ам база белеткеп үндүреринің үези келгенин көрүкчү Г. Бессмертных чөптүг айткан. Бо мышкаш темалыг база чогаадыкчы кежээлер кожуунар, суурлар бүрүзүнге эдектеле болуннам!

Чапай СОТПА.

ТӨРЕЛДЕРИМ, КАЙДА СИЛЕР?

Айтырыглыг чагаа

Бистиң ачавыс Топтуг-оол Суванчыкович Монгуш 1919 чылда Барыын-Хемчиктиң Хөнделең суурга төрүттүнген. (Аныяанда ады Монгуш Тенек-оол). Билип кэриивиске-ле, ол шоолуг чүве-даа мыттавас, томаанымы-ла кончуг кижи. Ачавыс Зинаида Кошкар-оол-овна Топтуг-оол-биле бүгү назынында эп-найыралдыг чурттап келгеннер.

Ачавыс 1953-54 чылларда «Ак-Туруг» колхозка дарга-лап, бедик дүжүтү алганы дээш «Күш-ажылчы шылгарал» деп медаль-биле шаңнаткан. Оон улаштыр амыдыралының эйи-биле Улуг-Хем кожуунуңуң далай адаанче кире берген суурлары Чаа-Хөлге, Кара-Талга зоотехниктеп, хөй бригадирлеп ажылдап келген. 1971 чылда «Ак-Туруг» совхоз тургустунарга, Кара-Тал суурлаң чалаттырып келген, 1978 чылга чедир аңаа база-ла зоотехниктеп ажылдаан. Ачавыс чиңге аарыындан аараан, 1979 чылдың 1 айның 4-те чок апарды. Ачавыс 1990 чылдың 2 айда чок болган. Бисти дүвүреп чоруур айтырыг ачавыстың дөргүл-төрелдери-биле эдеришпейн, билишпейн чоруурувус. Оон төрээн черинче кажан-даа барып көрбээн бис. Ачавыстың дөргүл-төрелдери-биле билиңп, таныжып алза дээш бо чүүлдү «Шын» солунче бижип олур мен. Канчаан билир, мону номчукаш, төрелдеривис бисти адап, сураг келирии, ол дег аас-чежик кайда боор.

Ачавыстың уруглары 5 кижи бис. 1942 чылда төрүттүнгеи үгбам турган ам ол аравыста чок. Акым Чаа-Хөл кожуунуң, Чаа-Хөл суурда тудугжу боор ажылдап чоруур. өг-бүлелиг, 6 ажы-төлдүг. 1946 чылда төрүттүнгеи. Ортун үгбам Чөөн-Хемчиктиң Баян-Тала суурда. 1949 чылда төрүттүнгеи. өг-бүлелиг, 6 ажы-төлдүг. Дуңмам 22 харлыг, мен бодум 1953 чылда төрүттүнгеи мен, ам 40 харладым. Чурттап турар черим Ак-Туруг, Хүнчүгеш аттыг уруглар садында бөдүүн ажылчын мен.

Ачамның ха-дуңмазы, төрелдерим кайда силер?

Людмила ТОПТУГ-ООЛ.
Чаа-Хөл кожуун.

ТӨРЕЛДЕРИМ, КАЙДА СИЛЕР?

Бистиң ачавыс Топтуг-оол Суванчыкович Монгуш 1919 чылда Барыын-Хемчиктиң Хөнделең суурга төрүттүнген. (Аныяанда ады Монгуш Тенек-оол). Билип кэриивиске-ле, ол шоолуг чүве-даа мыттавас, томаанымы-ла кончуг кижи. Ачавыс Зинаида Кошкар-оол-овна Топтуг-оол-биле бүгү назынында эп-найыралдыг чурттап келгеннер.

Ачавыс 1953-54 чылларда «Ак-Туруг» колхозка дарга-лап, бедик дүжүтү алганы дээш «Күш-ажылчы шылгарал» деп медаль-биле шаңнаткан. Оон улаштыр амыдыралының эйи-биле Улуг-Хем кожуунуңуң далай адаанче кире берген суурлары Чаа-Хөлге, Кара-Талга зоотехниктеп, хөй бригадирлеп ажылдап келген. 1971 чылда «Ак-Туруг» совхоз тургустунарга, Кара-Тал суурлаң чалаттырып келген, 1978 чылга чедир аңаа база-ла зоотехниктеп ажылдаан. Ачавыс чиңге аарыындан аараан, 1979 чылдың 1 айның 4-те чок апарды. Ачавыс 1990 чылдың 2 айда чок болган. Бисти дүвүреп чоруур айтырыг ачавыстың дөргүл-төрелдери-биле эдеришпейн, билишпейн чоруурувус. Оон төрээн черинче кажан-даа барып көрбээн бис. Ачавыстың дөргүл-төрелдери-биле билиңп, таныжып алза дээш бо чүүлдү «Шын» солунче бижип олур мен. Канчаан билир, мону номчукаш, төрелдеривис бисти адап, сураг келирии, ол дег аас-чежик кайда боор.

Ачавыстың уруглары 5 кижи бис. 1942 чылда төрүттүнгеи үгбам турган ам ол аравыста чок. Акым Чаа-Хөл кожуунуң, Чаа-Хөл суурда тудугжу боор ажылдап чоруур. өг-бүлелиг, 6 ажы-төлдүг. 1946 чылда төрүттүнгеи. Ортун үгбам Чөөн-Хемчиктиң Баян-Тала суурда. 1949 чылда төрүттүнгеи. өг-бүлелиг, 6 ажы-төлдүг. Дуңмам 22 харлыг, мен бодум 1953 чылда төрүттүнгеи мен, ам 40 харладым. Чурттап турар черим Ак-Туруг, Хүнчүгеш аттыг уруглар садында бөдүүн ажылчын мен.

Ачамның ха-дуңмазы, төрелдерим кайда силер?

Людмила ТОПТУГ-ООЛ.
Чаа-Хөл кожуун.

АЦАА ИДЕГЕП БОЛУР

Номчукчунуң бодалы

1994 чылдың январь 12-де Тыва Республиканың Дээди Хуралының бирги организастыг сессиязы болур болгай. Республиканың чурттакчы чонунуң, сонгукчуларының хөй кезии бирги организастыг сессияга Дээди Хуралдың Даргазынга К. А. Бичелдейни соңгуп алырынга идегеп турар деп боддар мен.

К. А. Бичелдей эрткен чыышка Дээди Советтиң Даргазы турган. Тыва Республиканың бот-догунаашкынының, күрүне эрге-байдалын быжыглаар талазы-биле хөй ажылдарны кылган. Оон Тываның чурттакчы чонунуң ортузунга ат-алдары улуг. Боду хамааты бүрүзүнге кичээнгейлиг болгаш сагыш човангыр күрүне ажылдакчызы деп чүвени көргүскен. Ол ышкаш Россияның амгы Чазаанда, Федерация төвүлелинде, күрүне Думазында кирген депутаттарда, Россияның Президент Төвүлелинде оон деңзизи улуг деп билир мен.

Бистиң чурттап турарывыс аар-берге, чүну-даа манап болур үеде К. А. Бичелдейге Тываның улуг идегелди салып, ону Тываның Президентизи болгаш Чазаа деткиир деп идегеп турар бис. Дээди Хуралдың депутаттарындан К. А. Бичелдейни Тываның парламентизиниң удуртукчузунга соңгуп алырын диледивис.

Көжелдей МОНГУШ.
Чогаалчы.

ҮРЕМБУРЗЕКТИҢ СУДАЛЫ

УРАННЫ АКШ-ЧЕ НЬЮ-ЙОРК.

Каттышкан Штаттар, Россия уранны ниитизи-биле 200 миллион рубльге АКШ-че чорудуп бээриниң дугайында дугуржулга кылган. «Уол-стрит джорнэл» солунунуң дыңнатканы-биле алырга, ол дугуржулганы ёзугаар Россия америк рынокче атомнуг электри станцияларын одаарынга ажыглап болур бойдус болгаш чедир арыглаттынмаан уранны чорудуп бээр ужурлуг.

43 ДАЙЫН ЧОРУП ТУРАР

БЕРЛИН. Эртип турар чылдың сөөлгү хүннеринде делегейниң аңгы-аңгы черлериндe 43 дайын чоруп турар. Немец «Вельт» солун чаа чылдың будүүзүнде ындыг өөрушкүлүг эвес түңнелди кылып турар. Чижээ, 1993 чылда Азияга 22 черге дайын болуп турган, Африкага — 13, Латин Америкага — 5 дайын чоруп турган. Европада дайылдажышкыннар Балканнарда болгаш Соңгу Ирландияда үргүлчүлевишаан. Оларның хөй пуруузун алырга, тус-тус чурттарның иштинде болуп турар. Ындыг-даа болза Сербия биле Хорватия дээн ышкаш, чурттар аразында дайын база боор турарын ол солун айыткан.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ КАДАЙЫ БОЛУШКАН

ВАШИНГТОН. АКШ-тың Президентизи Билл Клинтониң Арканзастан камгалакчылары ол кадайындан өскерлип турган деп чоокта чаа буруудатканнар. Ынчалза-даа оон кадайы Хиллари Президентини камгалаан. Президентиниң камгалакчылары турган Л. Паттерсониң болгаш Р. Перриниң Ак бажыңның амгы ээзи бодунуң төрээн штадының губернатору турганының үезинде кадайындан чаңгыс эвес улаа өскерлип турган дээрзинин дугайында бадыткаашкынын Американың «бирги кадыны» шын эвес чүве-дир деп чугаалааш, «сойгалакчыларының» политиктиг болгаш сан-хөө соорулалыг» боор турарын айыткан.

ГЕЙДАР АЛИЕВ ФРАНЦИЯДА

ПАРИЖ. Азербайджанның президентизи Гейдар Алиев бодунуң Францияга аян-чоруунуң үезинде Францияның даштыкы херектер сайыды Ален Жоппе-биле база ужурашкан. Аңаа Даг-Карабах месилдежишкинин шиитпирлевишаан, француз-азербайджан харылзааларны улам калбартырының айтырыгларын тодаргай чугаалажып көргеннер. Оон соонда, француз үлетпүр ээлериниң Национал өөвүлелинге садыг-улетпүр белүктериниң төлээлекчилери-биле ужуражышкынга оон киржикчилери кады ажылдажылга талазы-биле элээн хөй тодаргай төлевилелдерни чугаалашкан.

ЯПОНИЯ РОССИЯНЫ ДЕТКЭЭН

ТОКИО. Суук радиоактивтиг артынчыларны кудуп, калгалаар тускай танкер-суднону Россияның садып алырынга Япония деткимче көргүзер. Делегей океанының сугларынче радиоактивтиг артынчыларны Россияның төгерии болдурбазының айтырыының талазы-биле Токиога ийи хүн иштинде болган орус-япон консультациялар үезинде ындыг дугуржулга чедип алдынгаш Японияның даштыкы херектер яамызының тускай төлээлекчизи парлалга конференциязынга дыңнаткан.

ДЕН ЭРГЕЛИГ БОЛДУРГАН

ПЕКИН. Кыдат Улус Республиканың парламентизи ыдат будуруулгелериниң болгаш ол чурттуң девискээринде даштыкы чурттарның киржилгези-биле тургускулаан компанияларның эргелерин ден болдуурарының дугайында шинтпир хүлээп алган. Улус төлээлекчилериниң Бүгү-кыдат Хуралының доктаамал комитединиң ыида боор турар хуралынга ол чурттуң девискээринде ажыттынган каттышкан будуруулгелер дугайында элээн каш хоойлу-дуурумнерни хүлээп алыр деп турар.

БАЙДАЛ ДҮШКҮҮРЛҮГ

КАИР. «Сауд аль-араб» радиостанциязы дамчытканы-биле алырга, Ливанның мурнуу чугунде байдал ам-даа дыка дүшкүүрлүг боор турар. Израильди боолаарын үргүлчүлеп турар болгаш Израильдың далай шерииниң дайынчы корабльдери Тир хоорайның чоогунда ол чурттуң девискээр сугларында чоруп турар.

РОССИЯНЫ ДЕТКИИРИН СОКСАТПАС

ВАШИНГТОН. «Бистер Россияда чоруп турар реформаларны деткиирин соксадыр дивейн турар бис» — деп, онза даалгалар талазы-биле элчин АКШ-тың күрүне секретарының чаа хамаарышпас чурттар талазы-биле тускай чөвүлекчизи Строуб Тэлботт мелегээн. Россияга болган сонгулдаларның түңнелдерин реакциязының тиилелгези кылдыр көөр чүве болза, канчаан-даа аажок улуг аллаглал болур ийик деп, ол АКШ-тың күрүне департаментизинге Россияда байдал талазы-биле тускай парлалга конференциязынга онзалап айыткан.

ДУГУРЖУЛГА ЧЕДИП АЛДЫНГАН

АНКАРА. Турция болгаш Иран ийи күрүне аразынга экономика болгаш айыл чон чорук талазы-биле кады ажылдажылганы улам калбартыр дугайында дугуржулга чедип алган. Турцияның премьер-министри Тансу Чиллер-биле Иранның бирги орадакчы президентизи Хасан Хабибиниң аразында Анкара хоорайга болган чугаалажыышкыннарга ол талазы-биле айтырыгларны чугаалажып көргенин түрк агентилел дамчыткан.

ПОЛИТИКТИГ ХОРГААДАЛГА АЛГАН

ВАШИНГТОН. Кубаның удуртукчузу Фидель Кастронун уруу — Алина Фернандеске америк эрге-чагыргалар политиктиг хоргадалдар берген. Ол дугайын АКШ-тың күрдепартаментизиниң оон адын адаазын дилээн төлээлекчизи АП агентилеге дыңнаткан. Оон чугаалааны-биле алырга, Алина Фернандес эрткен помчельникте Кубадан учеш. Испанияже чоруткан болган. Ынчаарга второникте, кажан оон политиктиг хоргадал тыспырының дугайында дилээн хандырыптарга, ол Атлантыже ужудун чоруткан. Кубада оон улгады берген уруу арткан.

100 ДОЛЛАРГА ОЙНААРАКТАР

НЬЮ-ЙОРК. АКШ-тың ол эң улуг хоорайының Чаа чыл будүүзүнде бодунуң боозун эки туразы-биле дужаган кандыг-даа чурттакчызы магазиннен 100 доллар түң-биле ойнаарактарны садып алыр эргеин берип турар чекти алыр апаарын Нью-Йорктуң политиказы чарлаан.

(РосИТА-СЧТА-ның медээлериниңден).

ЫРААЖЫ КОЛА БЕЛЬДЫ МӨЧЭЭН

Хабаровскиге үүгле бодунуң эвээш санныг чонунга эвес, харын база Тывага болгаш бүгү орус чуртунга алдаржып, сурагжаан ыраажы Кола Бельды хенертен мөчээн. Ол магазинге бараан садып алыр дээш келген турда, оон чүрээ доктаай берген болганын келдирткен «Дүрген дуза» эмчилери бадыткаан.

Элээн каш чыллар мурнунда Кола Бельдының Москвадан Хабаровскиже көже бергени билдингир. Мырыңай чоокта чаа-ла алдарлыг ыраажының чаа программазын ол черниң филармониязының залынга чон магадан дыннаннар. Ол дыка хөй чурттарже чоруп, ырлаарын планнап турган.

ЧҮТКҮЛҮВҮС ӨШПЕС БОЛЗУН

Бөгүн найысылалга тыва культураның хоочуннары чыглып келирлер. Оларның аразында мээн демнежип, деткижип калы ажылдап чораан өш-өөрүм культура ажылдакчылары өшпес от дег соруктугларга, өлүр тын чок чүректиглерге байыр чедирип, бо каш одуругларны тураскааттым.

Өөренікчи чылдар төнген,
Өөр чонче мени кожуп.
Ак-Тал сүүрда көдээ клуб
Ажылымны эгелеп каан.

Ол-ла хевээр культураның
Одагларын одап-кыпсып,
Кызыл-бүлүң, клубтарга
Кымнар-биле душпадым дээр.

Баян, гармонь түдүп алгаш,
Башкыладып эгелээним
Солаан Базыр — композитор
Чоокта чаа-ла алдан харлаан.

Чечен сөске, оюн-хөгге
Сценага мени шалаан
Оюн Марк дыштанган бол,
Ол-ла хевээр чонга артист.

Аныяктар кежээлерин
Аялгалар шимеп-каастаар.
Алдарлыглар аравыстан
Аттып үнген болбазыкпе.

Саая Бюрбе, Бадыраанның,
Чамбыт Борис, Кара-Каттың
Хөглүг, сергек, ыры-шоорү
Хөңүм ам-даа чазавышаан.

Ындыныалдыр бадырып кээр
Ынак өөрүм аразында
Батый Кенеш, Мерген-Херел
Баарымны өйдүрер ийин.

Чечен-мерген шүлүү-биле
Черим чүүттүн алгап йөрээн,
Таспай, Майнак Саая-лар
Таады чүреэм чылдып чорлар.

Ооллар, кыстар самнаан черге
Оюн үрүү Кара-кыстың
Танцызынга караам алзып,
Таалай берген чүүттүп чоо мен.

Кожуунларга культураны
Холга алгаш түткүп чораан
Үе-шаамда өөрүмну
Үргүлчү-ле чоктай бээр мен.

Сайыт кылдыр чаяан төрээн
Салымныг эр Серен Толя,
Бир-ле чүүлдү тышкан чоруур
Биллилиг эр Сергей Баир.

Чадаанада Балчыыракты,
Чазык чаңныг Адыгжыны,
Пестүнмес эр Дөртен-ооллу
Дөзеп салгаан Коңгарны дээш,

Уран чүүлдүн хөрээ дээштиң
Үлүг үлүг киирип чоруур
Дүгар-ооллга, Самбый-ооллга
Дужүн келгеш хөөрежир бис...

Культураның хөрээ дээштиң
«Кудуруккa күү тос баглап»,
Чайжок чораан өөрүмнүң
Чартык кезиин адай кааптым.

Аотканнары ажынмас деп
Алыс чүреэм эндевейн чор.
Культураның журнализи
Күүлар Сарыг «ажыобас» дээн.

Алыр шалын кымда эвээш —
Артистерде, культурада
Ынчалза-даа уран чүүлү
Ырмазырап үндаравас.

Культурамыс одаглары
Күдүглавайн, чоннуг болзун.
Чүүектеерге одаг салыр
Чүтүүлүвүс өшпес болзун!

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

ҮЕНИН ӨННЕРИ

ТУСКАЙ ҮНДҮРҮЛГЕ

ЧЫМЧАК КЕШТЕР

Шоодуг

Күзүн диңг адар үеде, иштик черже диңнеп кирип келгенин Аңнаар-оол эскерип каан. Эш тыртып, кожазы Белек-оолду эдертип алырын бодай берген. Оон бажыңынче үглай базыпкан. Чаяан болуп Белек-оол чаасканы олурган. Мендилешкен.

— Чангыс аалдың ооллары-ла болгай бис. Бир удаа кады диннеп көрзе чүл, Белек? — деп чугаа эреп, Аңнаар-оол айтырган. Белек-ооллуң карактары чоорту чырып, чаактарындан чараазы ылгалып, оозун сыыртынып эгелээн.

— Чөптүг чүве-дир. Өртектер өскен бо берге үеде бичии уругларывыска диин кештеринден бөрттер даарап бээр кылдыр, чымчактап турган, харын эңдере адып алыр бис — дээш. Белек-оол чепшээрешкенин илереткен.

Аңнаар-ооллуң анчы үктүг сеткилинге ол харыы шала эпчок болган. Чаныр ора, чүгле аксын түттүнген.

Анчылар эртенинде хөглүг вөттаныпканнар. Аңнаар черинге чедип келген. Шынаала, сагыш ышкаш диңнер өлбек болган. Хонуп, дыштаныр алгаш, дан бажында диңнеп эгелээн. Аңнаар-оол олчазын күрүнге өстып ап чорда, оон саны көвүдеп эгелээн. Белек-оол аңаарга-ла, күрүг болур. Чөгел төңүп, эжинин соонда арай бооруда кылаштап орган. Бир-ле черге келгеш, ийн аңыланы бергеннер. Белек-оол дыт бажында олурган диңче боозун үглай түткаш, мажызын базыпкан. Баштай бир кара чүве, оон соонда, өскези кээп дүшкен. Олчазынче, барбайн, чүтүрүк, эттың маны-биле бүстаан бүгө дег, думаанындан чылыг агаар бүстөлып үнүп турар эжинин чанында бо чедип келген.

— Дүрген, бээр кел. Чангыс ок-биле ийн диин адып каг-дым. Барып көрзөл — деп, Белек-оол улуг-туралыг чугаалаан.

Оңза таварылга болган черге эжишкилер чедип келгеннер. Топтап көргеннер. Диинин баштай ишти-хыры, оон соонда мага-боду бадып келген боолдуур.

Ол-ла олчаан Белек-оол аңнаар деп сөс дыңнаанда, бажыыне хактырган ишек дег, чалданыр апаргаан диңнер чүве.

Көк-оол САЛЧАК.
Бай-Тайга кожуун.

Номерден номерже

АМЕРИКАЖЕ УЗУН, БЕРГЕ ОРУК

(Уланчызы. Эгези № 241 «Шында»).

Узун орукка могап-шылаан улус чунуп, арыг идик-хеп солуп кеттинип алырывыс билек, билген чүве дег, кончуг узун негр ажылдакчы кижи келгеш, арыг түрк дылга «дээргилер, силерни адаанче бадып, шайлап алынар диди» — деп чалады. Бадыптывыс.

«Шератон» гостиница тергини-не бай, ана чайырланыр бажың чорду. Шупту шил, көрүнчүк, мрамор, алдын, меңгүн, ховар ыяштар; үнелиг материалдар. Тудуп-сүйбап турукчаазы кээр Манаа 1962 чылда ССРЭ-нин удуртукчузу Н. С. Хрущев доктаан турган деп сураан дыңнадывыс... Гостиницаның иштинде кылымал оазис, тускай арыглап каан чаагай чыттыг агаар, ол шыкаш пальмалар, янзы-бүрү чимистиг ыяштар безин үүнүп турар. Оларның бүдүктарында уран-дойдулар, айлан-күштар тааланчыг өскен. Кылан кара суг шорталаныр агыр чылар. Ханаларда Американың янзы-бүрү бүлүнналарын бойдузун көргүскен үлүг панорама чуруктар. Ында зөттүг ковбойлар, индейлер, тергилиг көшкен кижилер дээш, чүү чок дээр. Бүлүг дириг чүве-биле намей, өөнүг. Ол аразында индей аялга аяар күттүлүп кээп турар...

Ол анаа бөлүүн гостиница-дыр ийин. Оон-даа артык гостиницалар бар дээр-дир. А «Шератон» ышкаш гостиницалар чүгле Вашингтонда безин чүс ажыг бар дээр чораан.

Чеми база халас. Ол өрээл өртээнче кирип турар. Узун үлгүүрге ышкаш сеп кырында хамык чемнин дээжизин делгеп каан. Улуг тавак алгаш, серээ, омааш түткаш, туралаан-на чемнин алгаш, чооглаар сеп. Мен ол хамык чемнерниң ат-сывын-даа; канчаар чиирин-даа билбес кижи болгум. Девидээш, хейде-ле «Соок манго» деп каан суксун ижип-ле турдум. А бараан бооп турар официант ооллуң эллек; шалыпкын дел чүвези. Хүлүмзүрүп-ле баштактанып-ла, ана ырлай кагылап турар. Ол оон ажылы ышкажыл. Ол дээш акша ажыллап ап турар. Американнар болгунуң ажылынга кедергей бердинген, ынак улус деп чүвени аңаа эскердим... А бисте кандыг ийик? Ресторанларга баргаш, бажыңдан бүдүмга чедип бак сөгледип, торамчыладып ап болур сеп. Хир, хулиганзыг чорук, чүүл чиир, а чеминин шынары хиреңг-ле...

Халюшев Хасан мынча диди: «Көрүнер даан бо Америка чүүттүг улус-биле бистин ылгалывысты эскерип олуп ыйнаан силер? Кончуучуусту көрдүнер бе! Идик-кевивислаа, арын дүзүвүс-таа, бодуусту ап олурар байдалывыс-даа түренги, чүдаңгы-ла чүве, дыка кандай, кул шинчилиг, корткан, сезинген ышкаш аан. Оода бичии хостуг, чоргаар шинчилиг аддыныр, хүлүмзүржүп олураалынар».

«Чеден чыл дургузунда коммунистиг диктатура аладанга коргудуушкун, кыжаныышкын аддынга чалчалзынып, кулдандырып чүттап кээрге чүү деп бодаар сен. Харын-даа кижи дүрзү-шырайлыг олурар улус-тур бис...» — дээш, Флюра-ханум бир-ле чемни амзап, шенеп олур.

А бис Хасан-биле: «Эттээт! Түрк сөөктүг кижиге эт херек. Эттен аа шаап алыр, ол-ла. Оон башка ам та кажан чемгерер чүвези, аштай бээр болбазыкпа» — дишкеш, эт-ле хевирлиг чем бүрүзүн үнгүп кириптивис, нар-шээр-даа чок. Американнар кайгаан болгай аан...

Чемненгеи соонда, өрээлдериске кээп база-ла чүүнүп-сепкерел олуп бис. Телевизор кыпсыптым. Дөртен ажыг программа бар чүве болду. Чүү көргүспес боор. Чүгле эскерген чүвем, үен-даян самыын-садар, өлүмчидим, күш-күчү көргүскен киноларр шүүт чок. Ындыг ыяттыг чүве көргүспес чорду. Американнар чүдүлелиг, аажок арын-нуурлуг, ыялыр, хүидүлээр чаңчылдыг чон дээрзин билип алдым. А биске американнар дугайында көңгүс өскээр пропаганда-лап турган болгай... Бир программада уруглар кинолары. Бирээзинде эртемтехниктиг тема, өскезинде өгбүле дугайы, дараазында медээлер, оон соонда аъшчемни кылыры, эм-таңны ажыглаары, огород-садты естүрери, ыт-кушту ажаары, гигиена, дарга-бошка улус-биле чугаалажыры, шажынчүдүлге дугайы, аян-чоруктар клуву, социал айтырыглар, политиктиг трибуна дээш-ле, эжен эндерик программалар. Олар шупту аңгыаңгы. А бисте ийн борбак канал, шупту хойтпак—политикадаа, уруглар-даа дамчыдылгазы чангыс программада! Америкада телевиденне дыкала бедик деңнелде чорду...

Вашингтон шагы-биле сес шак чедип турда, бисти база катап адаанче чаладылар. Баарывыска, аңгы-аңгы машиналарга олуртупкаш, янзы-бүрү өөнүг оттар, рекламалар чиңгиртилээн, дээрге шашкан шил бажыңнарлыг Вашингтонче делгем күдүмчүлап халдыптывыс. Чартык шак хире чораан. Турциянын Америкада элчин черинге эккелдилер. Демир херим чанында автоматтарлыг америк шериглер турлар. Эттирилгелерни хынадылар. Кончуг-даа чоргаар, түрлүг шериг эрлер. Узун-шыыраа черле ындыг начын, мөгелердаа кайда боор. Арын-шыырайын көөрге, ак кештиг-даа, кыдаттар дег сарыг-даа, кара негрлер-даа бар боор чорду. Ол хиреде командири-ле боор, аажок ээлдек негр кижиге шупту чагыртыр чүве болду. Америкада негрлерни кызыл-кыйын турар деп чүве — нүүгүл-меге-дир дээрзин аңаа-ла эскердим.

Черле ынчаш Америкада сөөк-язы ылгаар чорук колдуу-ла чок деп таварышканна кижи чугаалаар чорду. Бир эрес кандыг-бир кижини «сен кыдат сен, азы сен негр сен» деп бак сөглептер болза, дорамчылаткан кижи судка хомудаар болза, сөгленип турган кижини — Американың дайзыны деп саналаш, 24 шак дүргузунда Америкадан үнүп чоруурун ол чүүттүн хоойлузу негээр чүведир... А мен бо назынымда чеже катап «сарбашкын, макака, хавал, соёт, чурка» деп сөглетпедим дээр: Эттедилсоктуруп, ажыл-агыйымга-даа кыстырып чордум...

Шупту чүве дедир. Сөөкязы ылгаар чорук Америкада эвес, а делегейде ийн-ле чүүтта арткан турган — ССРЭ биле Мурнуу-Африка Республикага деп барымдаанны база-ла Америкага баргаш билдиивис... Ам кээп Россиянын өөдүр чазаанче сонгуулда үезинде расист, фашист Жириновскийни сонгүп алган чорук — ук барымдаанны база катап бадыткан турар ышкажыл... Мыя бо Тывага безин Жириновский кедергей чедишкиниг болган чорук кайы хире айыылдын ам медерел билзе эки. Оны ажыт-чажыт чокка сайгарар, сумележир үжүрлүг бис: Оон башка даарта орай бооп болурун үгаалынар...

Турциянын элчин черинин харысалгалыг ажылдакчылары чыскаалыпкан, бисти үткүп алдылар. Шупту-зу-биле түрк дүү-биле чаак, дегжип мендилештивис. Чүгле Халкешев биле Болотов хол тутчуп мендилештивис. «Бистин чонну чанчылы-биле ээ улус ошкашпас чүве» деп, Хасан чоргаар чугаалады. Түрктар хөглүг каттыржып кагылаар. Чон-чонуун чанчылдары too-язы. А дөзүвүс чаңгыс — Улуг Түрк каганаттарының ооллары, кыстары болгай-бис...

Ийн дугаар хаттче үүнүп келдивис. Кончуг улуг аал иштинде аъш-чемни доллуур делгээн, арага-хымыс-даа эндерик: Ол хиреде оны ижер кижи-даа чок: Тодуг улус чем чиир-даа харык чок бис: Сыгап-та турлар. Чүүү чок дээр боор. Шупту-зуни Турциядан тускай самолет-биле эккелген национал чем-дир деп тайылбырладылар. Топтап көрүүмге, тыва ижин-хымын, быштау, бөрөө-боорзак безин бар-болду. Оон чанында якуттарының доң балыы, казахтарының мантызы көзүлүү. Аңаа билип калдым, бүгүде түрк поцларының национал темперинин дээжизин белгеткээш, салган чүве болду. Тергини-не бай аа? Бистин тыва темперин чиг көрүүмге, кедергей оңза кылган болду. Канчал өөренип алганнар дээр сен. Тывада-кээп турар түрктар бистя кончуг-ла кичээнгейлиг өөренип көрүп турардыр деп чүвеин аңаа билдим.

Америкага келгеш, Турциянын элчин черинге тыва шайны ижип, тыва сарыг быштакты чип, ижин-хымынны чоогладар боор мен деп дүжүмге-даа кирбээн... Бистин Тываның столоваларында чүгле орус чем колдаанын сактып келдим. Тыва шай безин тайтыр эвес. Ынчаар күдү көрдүрүп чоруур коннуучуусту деп мунгаран бодаанын турдум.

Ол аразында таныжыышкын эгелээн. Мени Тывадан келген деп дыңнаш; чүктүктен улус үглеп-ле келди. Түрктар Тываны «ада-юртуучус» деп адаар чорду. Адаучуучус дээрзин ол. Санынар кажыы? Дылынар үтпаан силер бе? Моолдар-биле хамаарылганар кандыгыл? Орустар каш кижи барыл? Кыдаттар кээп турлар бе? Япония, Корея-биле харылаан тудар силер бе? Кажан Россиядан аңгыланыр силер? Хөөмейлеп билир силер бе?..

Бир-ле аныяк түрк кыстың салган айтырыы хөрек-чүрээмге ажыш кылдыр дегди: «Аралаваршар кажан чидирер силер?..

«Баргаш-ла көрүп турзун, каш борбак арага ижиптер төөлдеримни кончуп, сургаадаа турган, арага ижиптеспес» деп, бодумга дангырагладым... Келгеш-даа чүүү канчаптар мен аан. Мээн сөзүм дыңнаар кижи кайда боор.

Игорь ИРГИТ.
(Уланчылыг).

КАРАК

Таварылга

АК-КӨК ХЕМЧИКТИН эрииниде бедик кызыл тей баарында турар үш-ле кол кудумчулуг Кызыл-Мажалык деп суурга үжен чылдарның ортаа үезинде бо таварылга болган. Үк суурлыг хоорай-даа дээр, кожуун төву-даа дээр турган. Ол хоорайжыгашка эге класс назылыг үжен ажыг бичии оол өзүп, доругуп, ойнап, чүүттап чораан. Олар чай болурга, төөрээн Хемчиниин аржаан суунга эштип оон элезиннинг эриктериинге хүнге дөгеленип, дадыгып ап, балыктап, чыжыргана чыып чип чайлаар.

Долгандыр бүгү чүве шыпшып: бойдус база кижилериин амыдыралы бодунун эллчээ-биле оожум эртип-ле турган. Чүгле ында-кайда динмирээшкиниг кара булут диргелип келгеш, бичии када кула каапкаш баар. Ооллариын авалары эртен, кежээ инектерин саар, аналары эртен ажылдап чорупкаш, кежээ келир.

Хенертен ыржым хоорайның чайы амыдыралын бир-ле чүве дүүредипкен. Ол болза «Чапаев» деп кино болган. Улуг, биче кижилер клубче шүүжар, киноларр мыңдыг. Клуб культураның төву апарган. Авалар инектерин кежээ орта сагбастаан. Ооллары кино көөр дээш, аналарындан көпеек дилээш, амыратпас. Чангыс «Чапаевти» ийн ай иштинде улай-улай көргүзүп-ле турар боор чүве. Ынчан киноны чүгле кежээ көргүзер, хүндүс кино болбас турган. Клуб эжиниге контролер дээр кижи киноже халаска улус киирбес чүве ийин. Бир эвес биллиртрейн, эрте-даа берзиңзе, киноны сокаткаш, сайылгааны чыыткаш, сандай адаан хынаар, гени оон үштүп алгаш, үжанче тепкеш, үндүр идиптер.

Бир-ле катап клубтун сцена талазында үттүг чер бар деп чүве ооллларга биллиие берген. Оны дамчыштыр чээрби ажыг бичии ool шүүжүп кире берген. «Чапаевти» экраннын өске талазындан көрүп органнар. Хенертен бичии Севээн алгыып-ла үнген: «Эй, ооллар! Дүүн Чапай актарны оң холу-биле соп турду, бо хүн солагайлап тур, көрдүнер бе?» Чырык карактарны чылчыыктадыпкан. Ол бичии ооллларны демин чаа-ла эртип чадап кааны эжик-биле хостуг үдеп үндүрүпкен.

Бир хүн бичии ооллар аразынга мыңдыг чугаа телеграф-биле дамчыткан дег дүргенибиле тарай хона берген: «Контролер бо дүне клуб чаңында элезиниге караан чидирипкен, оны тыпкан кижи үш катап халаска кино көөр» — деп мыңдыг. Ынчан клуб даштынга турган моторну долгандыр чай элезин төп каан турган. Шынап-ла, ооллар контролер акызын барып көөрге, ол бир караан ак пес-биле шарып алган чоруп турган.

Ооллар элезинин бир кылдыр дилеп эгелээн. База-ла бичии Севээн бо-ла алгыра берген: «Мен карактың тып алдым, часкаан киноларр мен». Ол холунда шаажандан кылган борбак ак чүве түүп алган турган. Оон бир талазындан көөрге, кижи караа апаар. Чииртим-даа. Ооллардың үлүү турган: «Менээ бер, мен аппарын бээйн» — дээрге. Севээн ынаваан. Олар шил карактың аразында быдаажып эгелээн. Севээн шил карактың аксынче сүпкаш, мөгүдээн үү-биле сыырыпкандыр. Шил карак-даа оон хырынын дүвүнде барган. Ам оны кым-даа былаап ап шыдавас! Чапайны үш катап көөр эрге бар! Ол аразында контролёрга Севээн карактың чипкен деп медээ чеде берген. Контролёр акый Севээнни чедип алгаш, үш хондур кады чоруп, кадарын келгенинин соонда база катап карактаанган.

Үгүнда болза контролёр хөөкүй мурнунда бир караа баксыраа аараш. Ленинград чедип, анаа караан эмнедип чораан. Ол караанга кестиришкин кылдырткан. Ынчангаш оон бир караа кылымал болганы ол-дур. Ол таварылганың соонда, контролёр акывыс болгунун хүлээлгезин шынчызы-биле күүседип, киноже улус халас киирбес кижи турган чүве.

Арбычыга ДАРЖАА.
Тыва Республиканың школаларының алдарлыг башкызы, пенсионер.

БАЗА БИР ҮН

Орус-оол Танчапович Түлүш шүлүк бижиниин шенеп чоруур. Ол Кызылдың салыг-кооператив училищезин болгаш Сонгу-Осетиянын Моздок хоорайга техниктиг школаны база дооскан. Ол ышкаш Кызылдың политехникумунга өөренип чораан. Амгы үеде Улуг-Хем кожуунунун сүүгарылга системаларының Бүлүн-Терек суурда участогунда ажыллап турар.

Чаа авторнун ийи шүлүүн бөгүн силерге таныштырар-дыр бис.

САГЛАҢ ЧАРАШ ШИВИЖИГЕШ

1992 чылдың декабрь 29-та үнген «Шын» солунда Андрей Семенович Шумовтун «База катап шиви дугайында» деп чүүлү үнген. Дыка амыраан мен. Ынчалза-даа база-ла түүнел чок болган.

Мен «Сылдысчыгаш» дамчыштыр Тываның бүгү башкыларынга-даа, «Эне сөзүн» дамчыштыр хөрээжен чогаадчыларга-даа Чаа чыл санында чаш шивилер кыргып-хыдыр чорукка шуптувис удурланыылынаар деп кыйгырыг үндүрген мен. Ак хар ажар кижи чок болган.

Шиви чай, кыш чок ногаан турары-биле боктуг агаарны арыглап, шүүреп турар.

Борис Ельцин дарганың бир илеткелин номчаан мен. Ында орус чүүтүнда он-он мүн сүүрларда кандыг-даа амыдырал чок, ээн, күүгүт калгылаан дээн өрзан. Чүге ээн күүгүт калгыланыл?! Чаа чыл дээш чыл санында чүс-чүс мүн чаш шивилерни кыргып, үзүткап, чүүл-бүрү хереглеллерге өй-хемчээл чок арга-ыяшты кезип-ле турарга, өл-шык алыр дөзү чок болганы-биле агаарда шык төнгеш, чыл-чылы-биле дээрден дамды дүшпес боорга, хөрүүнүн довураа өртенгеш, хүл ышкаш апаар. Ындыг хулдеңчек хөрүнге тараадаа, өзүт-сиген-даа үнмес. Кижилер ындыг черлерге канчап чүттаар боор, аргажоктан сүүрларын ээн катташ, Россияның кыдыг-кызыгаар булуниарыынче — Тыва ышкаш черлерже дезип кешкеннери ол-дур. Ол чаа көжүп келген чон бир дугаарында-ла, Чаа чылда чаш шивижигештерже (ынчап өөренген үлүү) халдап эгелээннер. А тывалар оны хорүүрүнүң үлүү, боттары база-ла өттүнчеклей чаңы-биле чараш бойдузун самдарлап-ла эгелээннер.

Бойдус байлаа бүдүн-бүрүн турда ийн-үш чүс мүң тываларны канчаар-даа чемгерер, хепкерер шинээлиг турган. Бистин Тывада база Чаа чыл-Шагаа байырлалы бар. Тываларр че-дүптен бээр Шагаала турган ыяш үжүрар турбүүк, бүдүк-даа сыкпас чорааннар болгай.

Чаа чылда чаш шивилер кезип октаар бо эң-не мелегей болгаш эң-не черликсиг бүжар чорукту кезээ мөңгези-биле хорууруп база хоорай, сүүрлар чаагайжыдар дээш, арга-эрыдан хөй чаш ыяштар турун алгаш, оларны ажаап сүүгарырынче кичээнгей салбайн, кадырып-күргадып каар болза ындыг албан черлерининг удуртукчуларынга административтиг-даа, материалдыг-даа яла онаарын чүрүмчүтса чогүүр.

Президент Шериг-оол Дизижикович Ооржактан база Чазактан онза чүгүлаалап дилээрим болза: Чаа чыл таваарыштыр хөй мүн чаш саглаң чараш шиви кыргып октаар чорукту моон сонгаар Тыва девискээринге кажан-кезээде түрбас кылдыр шүүт хорууруп Силерден дилеп түр мен.

Монгуш ЭРГЕП.

Баштак

ЭЛДЕПТИГ ЧАРЛАЛДАР

«Культура бажыңына чараш кадынарның шилилгези кежээ 6 шакта болур. Аңаа шилиттинген эң-не чараш кадынны миллионер арат ажылагый чери деткип, харын-даа шыырак балдырдыг кижиге кадай кылдыр берип болур» деп чарлал көргеш, кайгаанымдан карактарым үштүна бер часкан.

Ажы-төлдүг, «төлгүр үксаалыг» ашактарны сүмү чагырганына 10 шакта келдиртип турар-дыр. Чүге дээрге оларга божувас хөрөөженнерни (ашактарының чөпшээрөөли-биле) чаңгыс хондур «ачыладырын» чөпшээрөөн-дир» дээрзин эжим кижи күдүмчүге чарлалдан ромчудум деп чугаалапкаш бүүт дили.

* * *

«Бистин сүүрнүн садыгжыларының садыгжы кыстары сеткилинге тааржыр дүштүктер тыпты берзе, «ховар дээн амдан-сүүзүннүг барааннарын шаннаар» деп чарлап каан-дыр. Шымданар, ынаар далажынар.

* * *

«Үш-дөрт ашак аразында «хаадамнап» чорун турар хаймак, дүгүүк хөрөөженнер, алызында барып, эзер чок чаңдак эзт мүнган-биле төмей кайда-кайда-даа чок паскаан калыр дээрзин баш бүдүнгаар, сагындырып турар.

* * *

«Сөөлгү үеде, шагаалаарының акша-шалыны көвүдээн-не дээш, оладан акша, апага «хаадамчызы» ап, оларның калайларының «сартының» четтирип «ооплап, бүдүүлеп» чорун турар, кадай-кыстарны кезетээже хоржок дээрзин кичээндирип турар.

Борат ОНДАР.
Суг-Аксы суур.

ЧҮГЕ ЫГЛАП ТУРГАНЫЛ?

Сактыышкын

⊙ Кырган-ачамның сактыышкынындан ●

Мээң кырган-ачамны—аванның адазын Сайын-Хөө дээр ийин. Ол ам шагда-ла чок. Ындыг болза-даа онзагай болгаш нарын-берге салым-чолдуг ирей бодунун сактыышкынарындан солун хөй үүлдерин мөгэн сагыш-сеткилинге арттырып каан. Кырган-ачам — Ак-Тургунун тулган ачыларының бирээзи, мөге-шыырак, кежээ, ажыл-ишчи, томаанныг, шынчы, ак сеткилдиг, эш-өөрүнге эвилен кижи болуп чораан. Ынчангаш Хемчиктин Даа кожуунунун ноян Хайдып Үгер-Даа оны бодунга хөдел кылдыр шилип алганы таварылга эвес чүве бооп-тур. Ооржак сумузунун эң шыырак мөгэзи Чываажыкбиле ол ынчаарда таныжып өөнүктежи берген. Чываажык база ядыы ызыгуурлуг кижи чораан.

Иремнин чугаазын ёзугаар алырга, оон болгаш Ооржак Чываажык сугларнын ноянга хөделдеп, биргээ чугаалаарга, хөлечиктеп турган үезин — 1890—1910 чылдар-даа ышкаш. Ынчаарга Хайдып Үгер-Даа бодунун хөделдеринге, айбычыларынга болгаш өске-даа албатыларынга каржы эвес кижи дээр. Ынчалзажок шынгыызы, негелдини тергиин. Ол үеде бүгү Тывага хеземченин кол хемчээ — эрин-шаагай турган Хемчиктин Даа кожуунга база ындыг болган. Кажан кижилерни кожуун чызаанынга эриндээр дээнде, ноянның кадайларын, ажы-төлүн ыраадыр аппаар турган эриндеткен, шагаайтаткан кижилернин кыпсынчыг үё-човуурундан, алгы-кышкызындан, халак-тилээнден кортпазын дээш аан.

Буруулуг кижиге кеземченин хемчээн Хайдып Үгер-Даа онаагаан сөөлүнде, шииткелди ол үенин хоойлузунга дүүштүр чигези-биле күүседи-рин дүжүметтериниден шынгыы негээр турган. Чижээ, шагаайтадыр кижинин дижин үреп болбазын, эриндедир кижинин — сиириче азы улуг хан чоокшулады хап болбазын дүжүметтеринге, күүсекчилерге ол үргүлчү чагыыр турган.

— Араттарны араатанзыг ёзу-биле шак ынчаар хап-соп турда, оларның алгы-кышкызы, үё-човуурүн дыңнаан сен бе, кырган-ачай?

— Дыңнавас боор бе. Баштайгызында кулаам сугар чер тыппайн турдум, сөөлзуредир чаичыга бээр чүве чораан.

*

— Чеже-даа бүрүүлүг болза, кижи дээрге кижи-ле болгай. Араттарны ынчаар хилинчектеп, эдлин-кежин союп чип чораан Хайдып ноян — кижи эвес, араатан-дыр он, кырган-ачай.

— Ынча дивес чоор, оглум. Ондарларның Сенгин-Чаңгыга болаарга, Хайдып Үгер-Даа хереки шыны-биле, өөпүүр-биле көөр кижи. Ол үенин хоойлузу бүгү Тывага ындыг турган чүве-дир ийин.

— Эрин-шаагайга бодун таварышкан сен бе?

— Хайдып Үгер-Даага бараан болуп турган чылдарымда бир катап шаагайга таварышкан мен.

— Чүү дээш?

— Ноянга хөдел албанындан шөлээ-чөпшээрел чокка Кара-Сугда аалымче чаныр чорүй барганым дээш, чээрби катап чаагымче шагаайтаткан мен.

— Кайы хире аарышкылыг болду?

— Чүү дээр боор, карак оду ыызынаар.

— Эрин-шаагайга онаап, шиитккени дээш ноянга будуу хорааддын бе?

— Чок, бүрүүлүг кижи канчаар боор, дүрүмдеп, үжүрдеп эртен харык бар эвес, бүрүүзүн хүлээр апаар. Шагаайтадып турганымны хуаскаал сөөлүнде сактып келгенимде, сагыш-сеткил хомудаар, хорааддар боор чүве чорду...

Хайдып Үгер-Даанын өөрүде болгаш хуу амыдыралынын дугайында кырган-ачам мынчаар чугаалаан: ноян ынчаарда улуг, биче ийн ак өргээлиг (өглүг), улуг, биче ийн агайлыг (кадайлыг).

— Чүге ийн өглүг, ийн кадайлыг турган ноян боор, кырган-ачай?

— Чүге дизе улуг агайын божувас кылдыр бүрген чаяп каан дээр чоржук. А ноян кижиге ызыгуур, салган, төөс түлүр ool тел херек. Ынчангаш Хайдып Үгер-Даага аныяк калай алган, ынчалзажок оозу божуурга-ла кыс уруг болур.

Иремнин чугаалаанын ёзугаар алырга, ноянның улуг, биче агайлары дыка эпнайыралдыг, улуу бичезин ажок сургаар, чаагай чаңчылдарга өөредир, уругларын сагыш човаңгыр ёзу-биле азыражыр турган, эки чүвеин аңаа сүмелээр.

Ool тел чок болган Хайдып ноян Барын кожуунун Аңгаты деп черден ool Үрүг азыраа алыр ужурга таварышкан чүве деп, кырган-ачам чугаалаан. Оозун Буян-Бадырга, тода чугаалаарга. Буян-Бозарадыр деп адап алган. Ноянның азыранды оглунун чаражын, чаптанчынын кырган-ачам магадаар кижи: төгерик арыынчыг, кара карактардыг ool. Оны бичиилеп-ле моол, төөүт (тибет) дылдарга, ужуурбижикке ламалар өөредип эгелээн. Томаанныг, угаанныг ool-ун өөренчеге садыгжыланнынды ажок болган. Оон төрүүлериниен бир ветрес болган чүвеин, — солагай кижи болгун, төрүттүнгеин дээр.

— Он, холу-биле бижиир кылдыр оны хүүн өөрүп-ээн боор, кырган-ачай?

— Хоржок. Бурганның чаяп каанын ескертин болбас — деп, ламалар чугаалаан.

Кажан Буян-Бадырга он беш харлыг турда, Хайдып ноян өлүм калган, ноян оглунун карактарынын ажы-үүк покка төктүп бадып турганын кырган-ачам көргеш, ажок хөөргаанын сактып чугаалаан.

Алексей ДУГЕРЖАА.

САРГЫП КЕЛИР

Кайда, чүде дайын олаа
өшпээн турда,
Кара баарым сөгүлгү дег
саргып келир
Пайын өөту — хайның багы.
Тайбың кежин —ноолдуң белиг.
Амылыг-ла чүүттазын дээш,
Аму-дүңма доннашсын дээш,
Арыг агаар, черим кыры
кезээде-ле
Амыр тайбың турзун дээр мен.
Пайын өөту ынай турзун,
Тайбың биске чечектелзин,
Тыва кижи сеткилинин
Дыңзыг шынчы күүгүзү-дүр.

БИЖИКТИГ-ХАЯ

Тыва черде черлер ады
янзы-бүрү.
Тывызыксыг тоолчүргү
аттар көвей.
Бижиктиг-Хая төрээн черим
ады чүве.
Билбес-тир мен, чүү хуулган
сөстер ийнаан.
Чажыдан-на халбактанып,
ойнап өскен
Чалбак ак-ак хаялаалыг
черим чүве.
Бижиктиг-Хая, төөгүнүн
чажыды сен,
Бичии шаамда ойнап өскен
ораным сен.
Түрк бижик турасказы
сенде бар деп,
Дужүмде-даа билбейн чораан
оглун-дур мен.
Бижиктиг-Хая, өөргаралым
безин-дир сен,
Билбейн чораан төөгүмнүн
эгези сен.
Тыва кижи кажан-шагда
дүмбей чорбаан,
Тывызык-даа, сагыгыр-даа
чораан үлүс.
Бижиктиг-Хая, бөгүн сеня
үреп каапкан
Билир чүвем чажыды ам
биилиг бе?

Орус-оол ТҮЛҮШ.
Чаа-Хөл кожуун.

ТЕЛЕ-ПРОГРАММА

(Декабрь 27-ден январь 2-ге чедир)

ПОНЕДЕЛЬНИК

ДЕКАБРЬ 27
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

5.55, 9.10, 15.20, 18.20, 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.00 «Улуг-хүн». 6.45 Эртенги гимнастика. 6.55 Эртен. 9.15 Фирма магадылап тур. 9.30 «Амыдыралдың аар-саар үржүктары». Уран-чечен телесериал. 29-ку сериязы. 10.00 Тема. 10.40 «Гардемариннер, бурунгаар». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 12.00 Медээлер. 12.20 Футбол. 12.50—13.45 Танцы ритмиринде.

• • •

15.00 Медээлер. 15.25 «Телеликвист». 16.10 «Музыканың келир үеи». Телефильм. 7-ги сериязы. 16.40 Уругларга болгаш чаныыларга телепрограммаларның IV делегей фестивальның шаналдыг тиилекчилери. 17.20 Сылдыс шагы. 18.00 Медээлер. 18.25 Палитра. Старорусскаяда төп... 18.55 Документилер болгаш салым-хуулар. 19.10 Футбол. 19.40 Неделяның чаңгызы. 20.10 «Канчаар байымрыл». Телевикторина. 20.40 Тамчыктыг удунар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.25 «Амыдыралдың аар-саар үржүктары». Уран-чечен телесериал. 29-ку сериязы. 21.55 Спортчу үнк-энд. 22.10 Монтаж. 23.10 Кочулаашкын эфири. 23.35 ТУ-Х. 00.00 Медээлер. 00.20 Видеоасс. 00.50—01.00 «Мен».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Автомиг. 8.25 Негеттинип тур... негеттинип тур... 8.30 Ажылгыр кижилериң үеи. 9.00 Россияда бизнес. 9.30 Эртенги концерт. 9.45 «Абзац». 10.40 Дириг амытаннар аймаа. 11.40 «Нофелет кайда туруп турарыл?». Уран-чечен фильм. 13.00 Андрей Белыйның турлаанда Арбат бажын». 13.30 Тараачыннар айтырыы. 13.55 «Шывада, база катап шывада». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү (Канада). 1-ги сериязы. 14.55 Телесолун. 15.00 «Ф. Федоровский». Барымдаалыг фильм. 15.20 Уругларга дамчыдылга. 15.35 «Музыка классы». 16.05 «Пилигрим». 16.50 Камгалал—911. 17.45 Реклама. 17.50 «Европа-Азия».

«ТЫВА» канал

18.40 «Факт». 19.00 «Ойна, хоорайжыгаш». Чаа чыл тоолу. 19.25 «Бора-Шээлей». Чаа чылга белен сен бе? 19.55 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.25 Понедельник санында детектив. «Джонни Уйөрлиниң ужуралы». Уран-чечен филм. «Эркюль Пуаро» деп сериалдан. 21.25 Чөптүг чоруктун үеи. 22.20 Экзотика. 23.20 Спортчу карусель. 23.30 Авто- болгаш мотоспорт. 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар чугаалап турлар. 00.25—01.15 Ойнаарактар концерти.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

18.40 Хүннүн-не байырлал. 18.50 Конкурс программазы. 19.50—20.00 Мульти пульти «Онгу каттың тоолу».

ВТОРНИК

ДЕКАБРЬ 28
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

5.55, 9.00, 15.20, 18.20, 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.00 Медээлер. 6.35 Эртенги гимнастика. 6.45 Эртен. 9.05 Фирма магадылап тур. 9.20 Көр, дыкна... 9.40 «Аңаа-ла Мария дээр». Уран-чечен фильм. 10.30 А. Литвиненко ырлаар. 10.40 «Гардемариннер, бурунгаар!». Уран-чечен фильм. 1-ги, 2-ги сериялары. 11.50 Пресс-экспресс. 12.00 Медээлер. 12.20 «Әдемге дедир ээп келгени». Уран-чечен фильм. 20-ги сериязы. 13.10 Мультфильмнер. 13.30 Н. В. Гоголь — «Кадайланныышкын». Фильм-шпи.

• • •

15.00 Медээлер. 15.25 Ажыл-ишчи медээлер. 15.40 Конверсия болгаш рынок. 16.10 «Блокнот». 16.15 Херек. 16.25 Мультфильм. 16.40 Уругларга болгаш чаныыларга телепрограммаларның IV делегей фестивальның шаналдыг тиилекчилери. 17.05 Стартинейджер. 17.50 Технобром. 18.00 Медээлер. 18.25 Ашгабат: 93 чылдың декабрь. 18.55 Документилер болгаш салым-хуулар. 19.05 «Аңаа-ла Мария дээр». Уран-чечен фильм. 19.55 Тема. 20.40 Тамчыктыг удунар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.25 Эстрада концерти. 21.40 «Ники» сылдыстар. Профессионал кинематография шаналдарын тыпсырынга тураскаатканы байырлыг ёаулал. Чапсарда (00.00) — Медээлер. 01.05 Эльдорадо. 01.35 — 01.45 Пресс-экспресс.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.25 Автомиг. 8.25 Негеттинип тур... негеттинип тур... 8.30 Ажылгыр кижилериң үеи. 9.00—9.55 Чөптүг чоруктун үеи.

• • •

12.00 «Кежээки салоннун» арыннары-биле. 13.30 Тараачыннар айтырыы. 13.55 «Шывада, база катап шывада». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 15.55 «Ыянгылыг үннер». Концерт. 15.25 Фестивальда тоол болгаш шин. 16.25 Телесолун. 16.40 Уругларга дамчыдылга. 16.55 «Канчаар чурттап тур сен, Уфа?» 17.40 «Сактыышкыннар сагыш-сеткилди куюмнатпышаан».

«ТЫВА» канал

18.25 Уругларга фильм. 18.50 «Факт». 19.10 «Дээди Хурал дугайында бодалдар». 19.45 «Турциядан ээп келгеш». 19.55 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.25 Спортчу карусель. 20.30 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильм. 260-ты сериязы. 21.25 Кысказы-биле... 21.55 Ксюшада. 22.25 «Петербургтун гурманы». Кышкы төөгү. 22.55 Шыпшын бажын. 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар чугаалап турлар. 00.30—00.40 «КДЭ» (Криминалдыг дынмадыглар экраны).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

18.25 Мульти-пульти. «Самовар Иван Иванович». 18.35 Хүннүн-не байырлал. 18.45 Музыка экзамени. Эстраданың аныяк артистериниң Чаа чыл шоузу. 19.45—20.00 Эфирде — «Кинотавр».

СРЕДА

ДЕКАБРЬ 29
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

5.55, 9.00, 15.20, 18.20, 21.20, 00.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.00 Медээлер. 6.35 Эртенги гимнастика. 6.45 Эртен. 9.05 Фирма магадылап тур. 9.20 Сааскан. 9.40 «Аңаа-ла Мария дээр». Уран-чечен фильм. 10.30 В. Третьяков скрипкага ойнаар. 10.45 «Гардемариннер, бурунгаар!». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 11.50 Пресс-экспресс. 12.00 Медээлер. 12.20—13.10 «Әдемге дедир ээп келгени». Уран-чечен фильм. 21-ги сериязы. 15.00 Медээлер. 15.25 «Телемикст». 16.10 «Блокнот». 16.15 Адам Смиттың акша-хөрөнгизи. 16.40. Ye— Ч. 17.00 Клуб — 700. 17.50 Өнчү ээзиниң эге билиглери. 18.00 Медээлер. 18.25 «Мяр». ХКД күрүнелериниң баштынызының Ашгабатка ужуражылгазының түнеллери. 18.50 Документилер болгаш салым-хуулар. 19.05 «Аңаа-ла Мария дээр». Уран-чечен фильм. 19.55 Р. Пляттың аас-кежиктиг салым-хуузу. В. Вульф чугаалаар. 20.40 Тамчыктыг удунар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.25 «Твин Пикс». Уран-чечен фильм. 17-ги сериязы. 22.20 Пресс-экспресс. 22.30 Эфирде музыка. 00.00 Медээлер. 00.25 Делегей хоорайларының дүвени амылыралы. Стамбул. 00.50—02.00 МТУ.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Автомиг. 8.25 Негеттинип тур... негеттинип тур... 8.30 Ажылгыр кижилериң үеи. 9.00 Чорупканнар. 9.10 Россияның телетеатры. Дж. Д. Селинджер—«Аазатпай». 10.15 Өскелерге дөмейлешпес кижи. 11.00 «Алдын Цехин» фестивальда. 1-ги болгаш 2-ги кезектери. 12.55 «Санта-Барбара». Уран-чечен фильм. 261-ги сериязы. 13.45 Тараачыннар айтырыы. 14.10 «Делегейниң хөрөөженнери». Хөй сериялыг барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 6-ды сериязы. 14.40 Телесолун. 14.45 Ажыл-херекти мастер чугудар. 15.00 «Шывада, база катап шывада». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү сериязы. 16.00 Уругларга дамчыдылга. 16.15 «Урал вариант». 17.00 Мульти-пульти. «Эрес-дидим кадарчы». 17.10 М-трест.

«ТЫВА» канал

17.25 Мультфильм. 17.35 «Факт». 17.55 «Чаа чыл бүдүүзүнүн интервьюлары». 18.15 «О... программа». 18.55 Бистиң байырывысты хүлөөп ап көрүнер. 19.55 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.20 «Санта-Барбара». Уран-чечен фильм. 262-ги сериязы. 21.10 Чажыттынныышкынар. 21.45 «Кунсткамера». 22.30 «Хаан бутерброду». Улуг кижилерге мультфильм. 22.45 Санкт-Петербургтан Чаа чыл концерти. 23.40 «Эфирде — «Кинотавр». 23.55 Спортчу карусель. 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар чугаалап турлар. 00.25—01.25 Арт-аткылажыышкын.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

17.25 Терминал. 18.00 Экспонап көргүзер. 18.10 Л-клуб. 18.35 Хүннүн-не байырлал. 19.05 Ретро-шлягер. 19.35 «Мен — баштың мен». 19.55—20.00 Реклама.

ЧЕТВЕРГ

ДЕКАБРЬ 30
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

5.55, 9.00, 15.20, 18.20, 21.20, 00.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.00 Медээлер. 6.35 Эртеагн гимнастика. 6.45 Эртен. 9.05 Фирма магадылап тур. 9.20 Домисолька. 9.40 «Аңаа-ла Мария дээр». Уран-чечен фильм. 10.30 «Чаа аттар». Концерт. 10.35 «Гардемариннер, бурунгаар». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 11.50 Пресс-экспресс. 12.00 Медээлер. 12.20 — 13.10 «Әдемге дедир ээп келгени». Уран-чечен фильм. 22-ги сериязы.

• • •

14.25 Брейн-ринг. Чаныылар маргылдаазы. 15.00 Медээлер. 15.25 «Телемикст». 16.10 «Блокнот». 16.15 Алыкчы—чаа Россия. 16.45 Телешоу 50×50. 18.00 Медээлер. 18.25 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оонда өрү назылыгларга». 19.10 Аңаа-ла Мария дээр». Уран-чечен фильм. 20.00 Орус сагыш-сеткил. 20.40 Тамчыктыг удунар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.25 «Твин Пикс». Уран-чечен фильм. 18-ки сериязы. 22.20 Пресс-экспресс. 22.30 Россия фольклорунун сылдыстары. 00.00 Медээлер. 00.25 Делегей карнавалы. 01.05—01.15 Париж—Даккар—Париж авторалдар.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Автомиг. 8.25 Негеттинип тур... негеттинип тур... 8.30 Ажылгыр кижилериң үеи. 9.00 Чорупканнар. 9.10 Россия-концерт. 9.40 «Үзаткан шактыг». 10.10 Санкт-Петербургтун баледи. П. И. Чайковский — «Мыжылаашпай». Мариинск театрының шиизи. 11.35 Трансрос—эфир. 12.10 «Санта-Барбара». Уран-чечен фильм. 262-ги сериязы. 13.00 Мульти-пульти. «Чаа чыл Елказы». 13.25 «Дамчыдыышкын». Б. Пастернактың болгаш Д. Ремизовтуң рукописьтерин Пушкин бажынынга дамчыдып бергени. 13.45 Тараачыннар айтырыы. 14.10 «Шывада, база катап шывада». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 5-ки сериязы (Канада). 15.10 Пятница санында Дисней. «Авам Рождество барган». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 16.00 Янзы-бүрү медээлер. 16.15 Рек-тайм. 17.15 Боду бодунга режиссер.

«ТЫВА» канал

18.00 Уругларга фильм. 18.25 Тыва неделя. 18.55 Чаа чыл-биле! Чогаадыкчы каттыжыышкын «Доймас-Суг» чалап тур. 19.55 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.20 Спортчу карусель. 20.25 «Мээн далайжым». Кинокомедия. 21.50 «Хуулгаазын шооча». 22.50 Чаа 1994 чыл-биле байыр чедириишкини. 23.00 Чаа чылдың аттракциону. 00.40 Ксюшада. 01.40 Видеосюприз. 01.55 Сылдыстар чугаалап турлар. 02.00 Чаа чыл аттракциону (уланчызы). 04.00—04.30 Танцы марафону.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

18.00 «Карнавал дүнези». Уран-чечен фильм. 19.15 Мульти-пульти. «Кадыг тоорук» «Көзүлбес чүве». 19.30 Хүннүн-не байырлал. 19.40 «Илбилиг бажынга чугаа». 19.55—20.00 Реклама.

ПЯТНИЦА

ДЕКАБРЬ 31
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

5.55, 9.00, 15.20, 18.20, 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.00 Медээлер. 6.35 Эртенги гимнастика. 6.45 Эртен. 9.05 Фирма магадылап тур. 9.20 «Өжегерээн». Мультфильм. 9.30 Чүү? Кайа? Кажан? 10.50 Хуулгаазын азы... 11.10 Орус сагыш-сеткил. 11.50 Пресс-экспресс. 12.00 Медээлер. 12.20 Шыаан ам. «Хардангына». 13.55 Уругларга болгаш чаныыларга телепрограммаларның IV делегей фестивальның шаналдыг тиилекчилери. 14.25 Брейн-ринг. 15.00 Медээлер. 15.25 Санта-Клаусуун парады. Марыллаа. 16.25 Хоккей. Европа кубогу дээш. Чапсарда (17.05) — Париж-Даккар-Париж авторалдар. 18.00 Медээлер. 18.25 Мультфильмнеорнин баштайгы көргүзүү. «Моортай Леопольдтуң ээп келгени». 1-ги болгаш 2-ги сериялары. 19.10 Хуулгаазынныар шөлү. Чаа чыл программазы. 20.35 «Сылдыстарның ачы-буяны». 20.40 Уран-чечен фильм. 19.55 Р. Пляттың аас-кежиктиг салым-хуузу. В. Вульф чугаалаар. 20.40 Тамчыктыг удунар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.25 Чыл-дың кижизи. 21.45 Телескоп. Байырлал үндүрүлгези. 22.25 «Чурттаары хөглүг апарды...» М. Задорнов. 23.30 Пресс-экспресс. 23.40 Эфирде — президент оркестри. 23.50 Чаа чыл-биле! 00.05 Чаа чыл отчугажы. 03.05—04.45 «Өлүм оруу». Уран-чечен фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Автомиг. 8.25 Негеттинип тур... негеттинип тур... 8.30 Ажылгыр кижилериң үеи. 9.00 Чорупканнар. 9.10 Мульт-пульти. «Кызыл-ооруг». Хөглүг викторина. 11.50 Ур-аа! Дыштанылга эгелээн! «Дүмбей джунгли-ниң чажыттары». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.35 Тараачыннар айтырыы. 14.00 «Шывада, база катап шывада». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү (Канада). 7-ги сериязы. 15.00 Екатерина Разинова романстар күүселир. 15.30 Диснейниң хуулгаазынчары. «Гуфи» болгаш оон команда-зы», «Кара плащ». 16.20 Шарман-шоу. 17.35 Хуу коллекция. 18.20 Бал танцылар маргылдаазы. 19.00 Хүннүн-не байырлал. 19.20 «Алдын Остап». 1-ги кезээ. 20.00 Медээлер. 20.25 «Алдын Остап». 2-ги кезээ. 22.00 «Сүрүүшкүн». Уран-чечен фильм. 23.45 «Хаан бутерброду». 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар чугаалап турлар. 00.25—01.25 «Дортмундан поп-музыка».

СУББОТА

ЯНВАРЬ 1
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

8.25, 15.20, 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 8.30 Адаанның оюнар. 9.00 «Марафон-15». 9.30 «Мир». 11.00 Циркке бүгүде ынак. 11.45 Амданнанныышкын. 12.05 «Көзүлбес өртемчей». Уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы (Великобритания). 12.55 Золушкага ба...га. 14.00 «Москва Кремлинге бир шак». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 15.00 Медээлер. 15.25 Экстро—ИЛО. 15.55 «Ырыы-93» телефестиваль. Чапсарларда — Мультфильмнер. 20.40 Тамчыктыг удунар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.30 «Ачы-дуза сылдыстары». 21.35 «Коламбия Пиктчерс». «Диктің болгаш Джейнин хөктүг ужуралдары» деп уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүүн бараалгалар (АКШ). 23.20 Иелээ. 23.50 Музобоз. 00.30 Танцы, танцы, танцы... 01.05 Медээлер. 01.30 Дамчыдылгалар программазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.30 Автомиг. 8.35 «Сонгу чүктүн үнү». Телефильм. 9.05 Формула—730. 9.35 «Рост—94». 10.35 Ур-аа! Дыштанылга эгелээн! «Дүмбей джунгли-ниң чажыттары». 1-ги сериязы. 12.20 Чаа чылдың эртени. 13.15 Кызыгаар чок футбол. 14.10 «Шывада, база катап шывада». Уран-чечен фильм (Канада). 6-ды сериязы. 15.15 Дөрбелчинде көпеек. 15.45 «Диснейнин ложунда Рождество байырлалы». 16.35 Хүннүн-не байырлал. 16.45 Чаштарның чугаалары. 17.30 «Американың сылдыстары». 18.05 Чаа чылдың белзе. «Кайгамчыктыг чараш мээн ледим». Уран-чечен фильм (АКШ). 1-ги сериязы. 20.00 Медээлер. 20.20 «Кайгамчыктыг чараш мээн ледим». 2-ги сериязы. 21.35 Фильмниң баштайгы көргүзүү. 21.50 «Бистиң улусту билип ал». Чаа чылдың кивоконкурзу. 22.45 «Ностальжи» — бүгү салгалдарның музыказы. 23.15 «Хоорайжыгаш». Хөглүг программа. 23.40 Репортер. 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар чугаалап турлар. 00.25—02.30 «Удуп чыдар ытты оттурбаңар». Уран-чечен фильм.

ВОСКРЕСЕНЬЕ

ЯНВАРЬ 2
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

8.05, 15.15, 22.45 Дамчыдылгалар программазы. 8.10 Медээлер. 8.45 Эртенги гимнастика. 8.55 Тен 9.25. Эртен арте. 9.55 Полигон. 10.25 «Спортлото». 10.40 Амдыызында дөгерези бажында. 11.10 Эртенги сылдыс. 12.00 Көзүлбес өртемчей». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 12.50 «Марафон-15». 13.30 «Максима». 14.00 «Кустонун командазының сүг алаанга аян-чоруу». 15.00 Медээлер. 15.20 «Джунгли-ниң хоолдузу-биле». Үш сериялыг уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 16.25 Улус музыказының концерти. 16.45 Мультфильмнерниң баштайгы көргүзүү! «Феликс дидиспей». «Буктар хайган сүлүг ачылар». 19.50 «Ачы-дуза сылдыстары». 17.35 «Панорама». 18.15 Делегей дангыназы — 93». 19.30 Улуг кижилерге мультфильмнерниң баштайгы көргүзүү. «Капитан Пронин хоолоста». «Соната». 19.55 КВН-93. Танчузу. 22.00 «Улуг-хүн». 22.50 «Кабарев». Уран-чечен фильм (АКШ). 01.05 Париж — Даккар — Париж авторалдар. 01.15—01.40 «Илбичи».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Автомиг. 8.25 «Чемпионнарга эртенги чем». 8.55 «Снегуроч-ка кайдал?» 9.10 «Невтун байырлалы». Уран-чечен фильм. 9.55 «Сонник — чараа-чечен». 10.10 Мультфильм. 10.20 Өскелерге дөмейлешпес кижи. 11.05 «Изабель». Хөглүг викторина. 11.50 Ур-аа! Дыштанылга эгелээн! «Дүмбей джунгли-ниң чажыттары». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.35 Тараачыннар айтырыы. 14.00 «Шывада, база катап шывада». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү (Канада). 7-ги сериязы. 15.00 Екатерина Разинова романстар күүселир. 15.30 Диснейниң хуулгаазынчары. «Гуфи» болгаш оон

КИНО

ДЕКАБРЬ 25-те
«НАЙЫРАЛ»: «Коммандо» 10.00, 11.50, 13.40, 15.30, 17.20 шактарда; **ВИДЕО:** «Өдүрүкчүлер анчылары» 9.30, 11.30, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Сеткил дувурелиг» 12.00, 15.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Уруунун өжээни» 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Чараш арганыг» 9.00 шакта; «Лаз» 10.40, 12.40 шактарда; «Американы күзеп тур мен» 14.40, 16.30, 18.20 шактарда.

ДЕКАБРЬ 26-ДА
«НАЙЫРАЛ»: «Коммандо» 10.00, 11.50, 13.40, 15.30, 17.20 шактарда; **ВИДЕО:** «Өдүрүкчүлер анчылары» 9.30, 11.30, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Сеткил дувурелиг» 12.00, 15.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Уруунун өжээни» 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Эрги базыттың чажыды» 9.00 шакта; «Лаз» 10.40, 12.40 шактарда; «Американы күзеп тур мен» 14.40, 16.30, 18.20 шактарда.

ДЕКАБРЬ 27-де
«НАЙЫРАЛ»: «Эзи чериин хартыгазы» 10.00, 11.50, 13.40, 15.30, 17.20 шактарда; **ВИДЕОЗАЛ:** «Фехтовальщик» 9.10, 11.00, 13.00, 15.00; 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: № 14 мультфильмнер чыыдызы 9.00 шакта; «Вундеркинд» 10.20 шакта; «Доъш хөрек» 12.10, 14.00, 15.50; 17.40 шактарда.

Кызыл хоорай Красноармейская 100 Индекс 667000

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИ болгаш ЧАЗА «ШЫН» СОЛУННУН РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор Ч. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнун орулакчызы) А. Б. Монгуш. М. Д. Оюн (харысалгалыг секретарь) М. М. Саая кол редакторнун орулакчызы) Я. М. Сат. Н. С. Эргел.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер... хүлөөп алыр... — 3-34-26; кол редакторнун орулакчызы — 3-33-91; 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; орулакчы... 3-15-93

КИЛДИСТЕР: иннтидел амыдырал — 3-34-19 3-34-98; улетпур — 3-34-49, 3-36-73 көлөө ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15 3-34-67; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39 3-34-93; өскө — 3-39-03; корректорлар — 3-41-21 чүдүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92 3-34-94; бухгалтерия — 3-27-11.

Солун Россия Федерациязының Парлаага болгаш медээлер министерствозунун чанында парлаганың, медээлерниң хостуг хорүүн камгалаар талазы-биле Тыва хайгаарал чеинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т.00007.

Солунда парлаттынган материалдарның, авторларының бодалдары редакцияның түрүжү-биле дүүшпейн барыа болур. Айыттынган фактылары саннары болгаш өске-даа дыннадыглары дээш авторлар боттары харымсалгалыг.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаага амазы. Тиражы 19.896. Индекс 54240. Чагыг № 243.

АГАР САНЫ: «Тыва сошбанк» № 363505.

Тыва Республиканың Парлаага болгаш информация министерствозунун типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң ыяк аныаас болгаш ачаас Александра Доптунооловна болгаш Шаныа Допгакович ДАМБАР-ООЛДАР амы-уеле Улуг-Хем кожуунуң Чааты орта школазында башкылап ажылдап, чурттап турарлар. Бо хүннерде оларның өг-бүле тудуп, чурттап эстеэннинден бээр таптыг-ла 20 чылы боор турар. Ынчангаш бистер, оларның уруглары, ада-нениң юбилейни болгаш кел чыдар Чаа чыл-биле долбаштыр ыны байыр чедирип, оларга аас-кежиин болгаш бызыг кадыышылды, ажыл-ижинге улуг улуг чедиишкиннерни күзеп тур бис.

Уруглары Алёна, Артур, Буян, Эрес.

КИЖИ-КӨЖЭЭ—БУРУНГУ БИЖИК

Тыванын Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде эртем-бурунгу түрк бижикти номчуур аргазын тыпканындан бээр 100 чыл оонга турасхаткан ужуражылга эткен. Анаа Тыванын дыл, литературга, төөгүнүн эртем-шинчилел институтунун эртемденнери, чогаадыкчылар, чуруучулар болгаш Кызылдың башкы институтунун база училищезинин сургуулдары киришкен.

Бистиң музей болгаш, көжээлер шыгжамырының талазы-биле делегейде эң улуг музей боор турар. Бо ажылды маңаа 1961 чылдың чайынындан эгелээн. Оон бээр 80 ажыг көжээлерни музейде чыыл кадагалаан. Көжээлерни дашты-кы аалчылар, школачылар, студентилер, чуртунун төөгүзүн сонуургаан чоруур бүгүде кижилер көрүп(кайы-даа чурттардан эртемденнер келгеш, көжээлерни кончуг сонуургаа, оларның чурумалдарын, таныларын, бижиктерин катап-катап ыдаалап шинчилеп, бистиң бурунгу өгбелериистин даш оюп қонар уран чүүлүн магадап хаматар. Ынчангаш мун ажыг чылдар дургузунда хову-шөлдериистин ээлеп келген ада-өгбелериистин биске арттырып каан мөңге хураскаалдарын моон-даа соңгаар мөңгежидер дээш боттуг ажылдарны чорудар ужуглуг бис. Ол үүгле бистиң музей ажылдакчыларының эвес, а эртем болгаш чогаадыкчы организацияларның, эрге-чагырга черлериниң, сонуургалдыг бүгү-ле кижилериниң хөрөө болур ужуглуг.

Ужуражылгага эртемденнер ада-өгбелериистин бижини болгаш көжээлерни өөренип шинчилээр талазы-биле элээн ажылдарны кылганын, боттарының кыска дыннадыгларын кылганнар. Филология эртемниң кандидады Зоя Борандаевна Чадамба бурунгу ада-өгбелериниң дыл-домаан эвээш биче-даа бол шинчилеп, дөрт көжээни дилеп тыкаш, бижини номчаш, ийа турасхаалдың мурнуку номчуушкунунга эдиглерни киирген болгаш Бин-Хемниг Оорзактан тывылган үш көжээниң бижини номчуп парлаткан дээрзин И. У. Самбу дыннаткан.

Эртем ажылдакчылары М. Б. Кенин-Лопсан биле Е. Ш. Байкара Тыванын Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде шыгжаттынган бижиктиг көжээлерни карактаа кадагалап, оларның дугайында чонга, аныыктарга экскурсия, лекция, бесседаны номчуп берип, тураскаалдарның тодаргай дамдыының оон шинчилээшкинни, баштай турган черлерни картага айтып, тодарадып, улуг-хуузун база киргиннер.

Дыл эртемнериниң кандидады З. Б. Самдан «Кижи-көжээ — тыва улустуң аас чогаалында» деп дыннадыгын кылды. Эрте-бурунгу түрк бижик хөй нуруузунда-ла хаанныңга, аймак-сөөк баа-шериг баштынчыларынга, эргедужаалдыг кижилерге тураскаткан чогаалдар болгаш чамдыкта дужаал, дилег уткалыг аза кандыг-бир болуушкунну төөгүн турарын оо танытырган. Чижээлээрге, 731 чылда улуг чаа-дайынга өлүрген Күлтегин деп шериг баштынчызының дугайында кончуг тодаргай медээлерни оон биле алдывыс.

Лариса АРАКЧАА.

Чарлалдар бюрозу

КАМГАЛАДЫЛГАНЫН «АСКО-ТЫВА» АКЦИОНЕР КОМПАНИЯЗЫ СУМЕЛЕП ТУР!

Ачыдыралдың хөлүшкак камгаладылгазы болгаш уругларның назы чедеринге, өг-бүле тударынга чедир камгаладылгазы

Камгаладылганың бо төөрүн — акча-хөрөнгө камнап, мөнгевешпеан, озал-ридактыг таварылгаларын хамаатыларының камгаладылгазын кылыр совулгалыг. Үндүрүглерни Силерниң баштарынарның күзөөннер бүгүүр бодунар азы силерниң будуруглериниң бухгалтериязын дамчыштыр шинчилеп, ге-биле-даа ай сонында, квартал сонында азы чылда ийи катап-даа төлөп болур силер.

Камгаладылганың хуусазы төөгөн соонда Силер үүгле чыгдыңан түнүг эвес, харын база аңаа хамаарыштыр камгаладылганың хуусазы дээш немей сарыг хуулары база алыр силер. Чижээ, 15 чыл хуусаага 100 мың рубльге камгаладыр дей шиитпирлээн дижик силер. Үндүрүглерни квартал сонында-ла (чылда 4 катап) 1 мың 670 рубль кылыр төлөп турган болзуңарга, камгаладылганың хуусазы төөгөн соонда чыгдыңган 100 мың рубльлен ангыда 20 миллион рубльди база немей адыр аңаар-ыр силер.

Ол дугайында тодаргай тайылбырны ажылдап турар черинер, дайы-биле камгаладылга төлөгенинер азы д. ораазында адресте ап болур силер: Кызыл хоорай, Кочетов кв. дүмүүзү, 35, Амыдыралдың хөлүшкак бажыңы, 2-ги кат «АСКО-ТЫВА», телефон № 3-67-24.

«АСКО-ТЫВА» — үүгле аңаа боттарынарның амыдыралынарны, боттарынарның амгы болгаш келир-даа үеңерни идеген болур силер!

1991 чылда Кызылдың уран үүгүл училищезин доосканының дугайында Элуард Ондарович Содунамның адыңга тывыскан ИТ-601959 дугаарлыг дипломунун читкенин барымдаалаш, ону күш чок деп санаар.

«Шын» солунну дамчыштыр

Бистиң ыяк үгбавыс, дунмавыс болгаш уруувус Вера Хертековна Доржунун мөгээни-биле холбаштыр бистиң ханы хажыдалывысты алды үлежип, ону сөөлгү оруже үлөөринге дузалашкан республика типографиязының коллективинге, профзаилел чөвүлелинге, дөргүл-төөлдерге болгаш кожаларывыска четтирип, оларга черге чедир мөгейип турарывысты «Шын» солунну дамчыштыр илередип тур бис.

Төөлдериниден.

Тыва Республиканың Көлөө ажыл-агый яамызы, Чөөт-Хемчик кожуунда «Хайыракан» совхозтун хоочуну Чылбак Соскур-ооловна САТТЫН амыдыралының 69 чылында аараш мөгээнни дыннатпышаан, оон уругларынга, дөргүл-төөлдериниге, чоок кижилериниге ханы кажыдалды илередип тур.

Бай-Тайга кожуун болгаш Кожуунун культура киллизи Тээли суур чагыргаларын, Ада-чурттун Улуг дайынынын киржиичизи, күш-ажылдың хоочуну, Тээли суурунун хундулуг хамаатызы Серен-Дондуп Амырсатович САЛЧАКТЫН амыдыралының 74-кү чылында мөгээнни дыннатпышаан, оон дөргүл-төөлдериниге, чоок кижилериниге болгаш дайынчы эш-өөрүнге ханы кажыдалды илередип тур.